

Entegrasyon Teorileri Işığında Avrupa Genişleme Dalgaları ve Türkiye ile İlişkiler

Emrah KÖROĞLU¹

Araştırma Makalesi

Öz

Bu çalışma, AB genişlemesini entegrasyon teorileri ışığında incelemek amacıyla yapılmıştır. Türkiye-AB ilişkilerinin tarihsel geçmişini ele almak bu çalışmanın diğer bir amacıdır. Çalışmada kullanılan makroekonomik veriler, TCMB-EVDS, T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, T.C. Ticaret Bakanlığı, Dünya Bankası ve OECD kaynaklarından elde edilmiştir. Tarihsel süreçte, AB genişleme dalgalarını açıklayabilmek amacıyla birçok entegrasyon teorisi ortaya atılmıştır. Bu çalışma kapsamında, federalizm, işlevselcilik, yeni-işlevselcilik, hükümetlerarasıcılık ve sosyal inşacılık teorileri ışığında AB genişleme dalgaları açıklanmaya çalışılmıştır. Entegrasyon teorileri, çalışmada ayrı bir başlık olarak değil, AB genişleme sürecinin içinde ele alınmıştır. Çalışmanın sonucunda, entegrasyon teorilerinin bireysel olarak AB genişleme sürecini açıklama yetkinliğine sahip olmadığı anlaşılmıştır. Türkiye-AB ilişkileri için de Türkiye'nin yakın gelecekte AB'ye tam üye olabileceği düşünülmektedir. Ufukta tam üyelik görülmesi de karşılıklı bağımlılıklar düşünüldüğünde ilişkilerin kesileceği de söylenememektedir. AB için Türkiye, doğuya ulaşmanın bir ön koşuludur. Türkiye için AB, ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi için yeri doldurulamayacak bir ortağıdır.

Anahtar Kelimeler

Entegrasyon Teorileri,
Avrupa Birliği,
Genişleme,
Türkiye-Avrupa Birliği
İlişkileri,
Gümrük Birliği

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi:
14.12.2020
Kabul Tarihi:
22.03.2021

European Enlargement Waves and Relations With Turkey in The Light of Integration Theories

Abstract

This study was conducted to examine EU enlargement in the light of integration theories. Another aim of this study is to examine the historical past of the EU-Turkey relations. Macroeconomic data has been obtained from national and international institutions such as the CBRT-EVDS, Ministry of Treasury and Finance, Ministry of Commerce, the World Bank and the OECD. In the historical process, many integration theories have been put forward to explain the EU enlargement waves. Within the scope of this study, the EU enlargement waves were tried to be explained in the light of the theories of federalism, functionalism, new-functionalism, intergovernmentalism and social constructionism. Integration theories are discussed within the EU enlargement process, not as a separate topic in the study. As a result of the study, it was understood that integration theories did not enough to just explain the EU enlargement process. For Turkey-EU relations, Turkey is not expected to be a full EU member in the near future. Although full membership has not been observed in recent history, it can not be said that relations will be cut when mutual dependencies are considered. For the EU, Turkey is a prerequisite to achieving the east. For Turkey, EU is an irreplaceable partner in order to ensure economic development.

Keywords

Integration Theories,
European Union,
Enlargement,
Turkey-European Union
Relations,
Customs Union

Article Info

Received:14.12.2020
Accepted:22.03.2021

¹ Öğretim Görevlisi, Beykent Üniversitesi Meslek Yüksekokulu Dış Ticaret Bölümü, emrahkoroglu@beykent.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5278-5493

Giriş

İkinci Dünya Savaşı Mihver Güçleri'nden Almanya ve Japonya sanayisinin çöküşü ile sonuçlanmış, İttifak Devletleri'nden Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ise savaştan güçlü bir şekilde çıkmıştır. Batı Avrupa ülkelerinde savaşın ekonomik yıkıma sebebiyet vermesi bu ülkeleri Sovyet gücü karşısında zayıf durumda bırakmış, bu durum da Komünist yayılmanın hızlanacağı konusunda ABD'nin taşıdığı kaygıyı arttırmıştır. Bu durumun önüne geçmek için çözümün, Marshall yardımları ile Batı Avrupa'nın yeniden inşasının sağlanmasından geçtiği fikri ön plana çıkmıştır. Ekonomik krizin hemen atlatılabilmesi için öncelikli olarak kömür üretiminin canlandırılmasını kapsayan kısa vadeli program, hemen ardından yeniden inşanın sağlanabilmesi için daha uzun vadeli bir plan uygulamaya konulmuştur (Erhan, 1996: 276-277). Marshall yardımlarının bölgenin kalkınmasında olumlu etkilerinin yanı sıra, Batı Avrupa ülkelerinin ekonomik açıdan ABD'ye bağımlı kılınması gibi bir takım olumsuz etkilerinin de olduğu bilinmektedir. Savaşın kendi topraklarına sıçramadığı ABD, sahip olduğu döviz ve tasarruf fazlalarını kullanarak, Marshall yardımları adı altında Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi kurumların yardımıyla diğer ülkeleri kendine ekonomik açıdan bağımlı kılmanın planlarını yaparken, giderek ABD'ye bağımlı kılınacaklarının farkına varan ve durumdan rahatsız olan Avrupalı ülke yöneticileri çözüm yolu aramaya başlamıştır.

Savaşın tahrip ettiği bu topraklarda bireysel olarak mücadelenin çözüm olmayacağını gören Avrupalı devlet adamları çözümün, Avrupalı devletler arasında büyük bir birlik kurmadan geçtiği fikri üzerinde birleşmişlerdir. Kıta Avrupası'nda savaşların engellenmesi ve istikrarın sağlanabilmesinin yolunun, Avrupa'da bir Birlik kurmaktan geçtiği düşüncesine sahip olan isimlerden biri Winston Churchill'dir (Reid, 2007: 341). Avrupa'da birlik kurma fikrinin diğer bir önemli nedeninin de Almanya ve Fransa arasında senelerdir süregelen çekişmenin, bahse konu ülkeleri birbirine bağımlı kılarak aşılabilceği yönündeki düşünce olduğu söylenebilir.

Avrupa Birliği (AB), kurulduğu günden bugüne uyguladığı politikalarla genişleme ve derinleşme gösteren bölgesel entegrasyondur. Altı üye devletin (Belçika, Batı Almanya, Lüksemburg, Fransa, Hollanda ve İtalya) katılımı ile kurulan bölgesel entegrasyon, göstermiş olduğu hızlı gelişim ile bölge ülkelerinin dikkatini çekmiş ve uyguladığı politikalarla Kıta Avrupası'nda geniş katılımı teşvik edici olmuştur.

Bugün dâhi en ileri ve en başarılı bölgesel entegrasyon örneklerinden birini oluşturan AB'nin, genişleme sürecini açıklamaya çalışan pek çok teori ortaya atılmıştır. Bu teoriler federalizm, işlevselcilik (fonksiyonalizm), yeni-işlevselcilik (neo-fonksiyonalizm), hükümetlerarasıcılık ve sosyal inşacılık (konstruktivizm) şeklinde sıralanabilir. Literatüre bakıldığında söz konusu teorilerin her birinin farklı dönemlerde ortaya atıldığı ve bu nedenle hiçbirinin, söz konusu genişleme süreçlerini tek başına açıklayabilme kabiliyetine haiz olmadığı gözlemlenmektedir.

Günümüzün en ileri entegrasyon örneğini oluşturan AB'nin, Türkiye için de bir hedef olduğu bilinmektedir. Bu kapsamda ilk adımı 1963 Ankara Anlaşması ile atılan üyelik müzakerelerinin günümüze gelinen süreçte oldukça dalgalı bir seyir izlediği, zaman zaman ilişkilerin kopma noktasına geldiği zaman zaman ise tam üyeliğe çok yaklaşıldığı söylenebilir. Çalışma kapsamında AB-Türkiye ilişkilerinin tarihsel seyri, ilişkilerin bugüne kadar kopmamasında en önemli unsurlardan biri olduğu düşünülen ekonomik ilişkiler kapsamında incelenecektir. Bu kadar sürüncemede kalan ilişkilerin hâlen daha kopmadan günümüze gelmesinin entegrasyon teorileri açısından yorumlanması da çalışma kapsamında ele alınan konulardan biri olacaktır.

Bu çalışmanın amacı, farklı entegrasyon teorilerinin AB genişleme sürecine olan bakış açılarını ve Türkiye-AB ilişkilerini incelemektir. Çalışma kapsamında entegrasyon teorileri genişleme sürecinden ayrı bir bölümde ele alınmayarak, genişleme dalgalarının içinde açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde entegrasyon teorileri kapsamında AB'nin genişleme süreci ele alınmıştır. Bu kapsamda ilk olarak, ülke egemenliğinin bir kısmının ulus-üstü yapılanmaya devredilerek bir çatı altında toplanılmasını ön plana çıkaran ve bu yönüyle AB entegrasyonunun derinleşmesine işaret eden federalizm kavramı ele alınmış, daha sonra ise AB'nin kurucu antlaşmalarındaki teknik alanda kurulan iş birliğinin diğer alanlara da yayılması özelinde işlevselcilik teorisi incelenmiştir. İşlevselci teorinin ardından, AB genişlemesi sürecinde yeni-

işlevselcilik teorisi ele alınmıştır. AB'nin en kapsamlı genişleme dalgasını oluşturan 2004 yılındaki Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin katılım süreciyse, hükümetlerarasıcılık teorisi ve sosyal inşacılık teorisi kapsamında analiz edilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde, Türkiye'nin AB yolculuğunun tarihsel geçmişi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise, entegrasyon teorilerinin Türkiye-AB ilişkilerine bakışı ve AB üyesi Belçika, İtalya, Yunanistan ve Fransa gibi ülkeler ile Türkiye'nin Maastricht Kriterleri'nin ekonomik koşullarını karşılayabilmedeki başarıları değerlendirilmiştir.

1. Entegrasyon Teorileri Kapsamında Avrupa Birliği'nin Genişleme Süreci

Genişleme, Fransa, Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'dan oluşan ilk altı ülke ile sonradan bu ülkelerin arasına dâhil olan 22 ülkenin AB serüveninde yaşadıkları entegrasyon sürecini ele alan bir terimdir. AB'ye yeni üye katılımı süreci, genişleme dalgası olarak ifade edilmekte ve bu genişleme dalgalarının süreceği tahmin edilmektedir. Genişleme kavramını dar kapsamlı ve geniş kapsamlı olmak üzere iki açıdan ele almak mümkündür. Dar kapsamlı genişleme tanımı, AB'ye yeni üyelerin katılımı şeklinde açıklanmaktadır. Geniş anlamda genişleme kavramı ise, AB'ye üye olmayan ülkelerin de AB düzeni içerisine dâhil edilerek daha dar kapsamlı olsa o ülkelerle kurumsal ilişkilerin geliştirilmesi şeklinde açıklanmaktadır. Geçmişten günümüze genişleme hedefinde olan AB için, üye sayısını 40 ülkeye çıkarabilecek düzeyde genişleyebileceği şeklinde tahminler yapılmaktadır (Aytuğ, 2008: 150-151).

Genişleme serüveninin en başına yani Avrupa'da birliğin doğuşuna bakılacak olunursa, dönemin Fransa Dışişleri Bakanı olan Robert Schuman'ın önemli bir yeri olduğu ortaya çıkacaktır. Eski Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri Jean Monnet'in tasarısına dayanarak, savaşın hammaddelerini oluşturan kömür ve çelik üretiminde alınan kararların bağımsız bir "uluslar üstü" otoriteye bırakılmasını öngören tasarı, "Schuman Planı" olarak ünlenen deklarasyonun fikri alt yapısını oluşturmuştur (Mor, 2010: 506).

1.1. Federalizm Kavramı ve Avrupa Toplulukları'nın Kuruluşu

AB genişlemesinin entegrasyon teorileri kapsamındaki analizine 1950 ve 1960'lı yıllarla başlanacak olursa, ilk olarak federalizm kavramı ön plana çıkmaktadır. "Ulus-devletlerin" birbirinden ayrı olmasının yaratabileceği çatışma ortamı nedeniyle Avrupalı devletlerin federe bir çatı altında toplanması fikrine dayanan sistem, federalizm olarak adlandırılmaktadır. Barışçıl bir federal çatı atına toplanma ile federalizm, Avrupa entegrasyonunun derinleşmesine atıf yapmaktadır (Mercan, 2011: 69-70). Roma Antlaşması'nın 237. maddesi göz önünde bulundurulursa, Avrupa Birliği'nin ortaya çıktığı andan itibaren genişleme ruhuna sahip olduğu gözlemlenmektedir (Wiener & Diez, 2009: 39).

Birliğe katılmak isteyen yeni üyelerin, Birliğin anayasal kurallarına uymayı kabul etmesi gerekmektedir. Bu durum federalizme göre, Birliğin genişlemesi yolundaki önemli hususlardan biridir (Schmitter, 2004: 73). Günümüzdeki adıyla Avrupa Birliği'ne üye olmak isteyen ülkelerin temel olarak serbest piyasa ekonomisini benimsemiş olmaları, Birliğin müktesebatına uyum sağlamaları ve demokratik bir yapıya sahip olmaları beklenmektedir (Jovanovic, 2004: 836). Demokratik yapıya sahip olma konusu, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) içinde yer almak isteyen Portekiz'in o dönem ki mevcut koşulları demokrasi ile çeliştiği için Topluluk dışında kalması ile açıklanabilmektedir.

Entegrasyon teorileri arasında entegrasyonu en fazla ön gören teorinin federalizm olduğu söylenebilir. Federalist bakış açısında devletlerarasındaki çatışma ortamının sona ermesinin yolunun, egemenliklerin bir kısmının bağımsız bir ulus-üstü otoriteye bırakılmasından geçtiği öngörülmektedir.

Kurulan uluslar üstü yapının sağlamış olduğu merkezileştirme, federalistlere göre ölçek verimliliğinin artmasını sağlayacaktır (Rosamond, 2000: 26). Federalizm, ulus-devletlerin bazı alanlarda politika belirleme özgürlüğünün korunmasına karşın, genel itibarıyla uluslar-üstü bir merkezi yapıya bağlanmalarını öngören ve gerçekleşecek olan yetki devrinin anayasal kurallar çerçevesinde olması gerektiği fikrinden hareket eden bir yapıdır (Tatoğlu, 2006: 3).

Federalizm kavramının açıklanmasının ardından Avrupa Toplulukları'nın kuruluş sürecine geçilecek olunursa "Schuman Planı" ile karşılaşılacaktır. Schuman Deklarasyonu'nu takiben aralarında Federal Almanya, Fransa, Belçika, Lüksemburg, İtalya ve Hollanda'nın bulunduğu altı ülke Avrupa

Kömür ve Çelik Topluluğu'nu (AKÇT) kurarak, kömür ve çelik üretiminde alacakları kararları bağımsız bir yapı olan uluslar-üstü kuruma devretmeye karar vermiştir (<https://www.ab.gov.tr>, 2013). 18 Nisan 1951 tarihinde Paris Antlaşması'nın imzalanması ile kurulan AKÇT ile birçok farklı nedenden dolayı bir araya gelmelerinin mümkün olmayacağı düşünülen devletler, gerek ülke vatandaşlarının ekonomik menfaatleri doğrultusunda gerekse de Kıta Avrupası'nın menfaatleri doğrultusunda egemenliklerinin bir kısmından vazgeçerek bir araya gelmişlerdir. Avrupa'da bazı ülkelerin zengin kömür ve çelik yataklarına sahip olmasının ve söz konusu zenginliklerin yıkıcı savaflara sebebiyet vermesi dolayısıyla, barış ortamının tesisi için söz konusu zenginliklerin idaresinde alınan kararların ulus-üstü otoriteye devrinin gerekliliği, Topluluğun kurulmasında önemli bir etken olmuştur (Özgöker & Batı, 2017: 29).

Altı üye devlet, kısa sürede göstermiş oldukları başarıdan cesaret alarak aralarındaki iş birliğini daha da geliştirmeye karar vermişler ve bu kapsamda AET'yi kurmuşlardır (Mor, 2010: 507). Nihai hedefi Avrupalı devletlerin arasında bir siyasi entegrasyonun sağlanması olan AET, sermaye ile mal ve hizmetlerin serbest dolaştığı bir "Tek Pazar'ı" kurma amacıyla kurulmuştur (Tatoğlu, 2006: 17). Roma Antlaşması'nı yapan ülkelerin yöneticilerinin aynı fikirde oldukları temel husus, Avrupa'da entegrasyonun sağlanabilmesinde etkin kuvvet ekonomik iş birliğinin genişletilmesinden geçmektedir. Bu alanda sağlanabilecek bir entegrasyonun ileri safhalardaki siyasi ve askeri entegrasyona da zemin hazırlayacağı düşünülmektedir (Woyke, 1995: 54).

Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EURATOM), 1957 yılında imzalanıp 1 Ocak 1958 yılında devreye giren Roma Antlaşması ile kurulmuştur. Bahse konu antlaşmanın temel hedefi, üye ülkelerin araştırma programının koordine edilmesi ile nükleer enerjinin barışçıl amaçlarla, güvenli bir şekilde kullanımının sağlanmasıdır (<https://www.ab.gov.tr>, 2013). 1965 yılında imzalanmış olup, 1 Temmuz 1967 itibarıyla yürürlüğe giren Füzyon Antlaşması ile AKÇT, AET ve EURATOM tek bir Konsey ve Komisyon altında toplanarak "Avrupa Toplulukları" (AT) ismini almıştır (Akçay, Argun, & Akman, 2011: 122).

Federalizm'in ardından entegrasyon teorileri kapsamında AB genişlemesinin incelenmesine devam edilecek olursa, teknik alanda kurulan iş birliğinin diğer alanları da etkileyebileceği varsayımından hareket eden işlevselcilik kavramını ele almak gerekir.

1.2. İşlevselcilik Kavramı ve 1973-1986 Arası Avrupa Genişleme Süreci

İşlevselci teorinin temel çıkış noktasını, devletlerin kendi isteği ile egemenliğinin bir kısmını ulus-üstü bir otoriteye bırakmak istemeyebileceği noktasındaki federalist bakış açısının eksikliği oluşturmaktadır. Akdeniz'deki kirliliğin sona erdirilmesinin yanı sıra Tuna nehri üzerinden gidiş ve gelişin koordinasyonunun sağlanması gibi hedefler üzerine inşa edilen entegrasyon sistemi ile Avrupa'da kalıcı bir barışın sağlanabileceği düşüncesi, işlevselciliğin bir entegrasyon teorisi olarak yer edinmesinde önemli pay sahibi olan David Mitrany tarafından öne sürülen bir görüş olmuştur (Ercan & Ercan, 2015: 411). Dünyadaki savaşların altında yatan temel nedenin siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar olduğunu öne süren David Mitrany'e göre, barış ortamının oluşturulabilmesinin ön koşulu ekonomik ve sosyal refahın sağlanabilmesinden geçmektedir. Mitrany, insanların rasyonel varlık olmasından hareketle uluslararası alandaki ticari ilişkilerin geliştirilmesi neticesinde artan iş birliğinin sağladığı yararların gözlenmesiyle, ortak çıkarlara dayanan uluslararası örgütlerin ortaya çıkmasıyla, ulus-devletlerin veya milliyetçilik akımlarının yol açabileceği çatışma ortamının zayıflayabileceği görüşündedir (Yapıcı, 2007: 138).

Ulus-devletlerin barış ve refah ortamını sağlamada yetersiz kalması, uluslararası düzlemde teknik konuların öneminin artması, uluslararası arenadaki teknik sorunlara çözüm bulunabilmesi amacıyla siyasal kaygılardan soyutlanmış bir teknik işlevlerden sorumlu uluslararası örgütlerin meydana getirilmesi, ulus-devletlerin kendi yetkilerini belli başlı görevleri yerine getirmekle yükümlü olan ve bu kapsamda yetkilendirilmiş olan bu otoritelere devretmesi, "dallanma" teorisi çerçevesinde bir alanda başlamış olan işlevsel örgütlenmenin zamanla diğer alanlara da yayılması ve en nihayetinde siyasal kaygılardan soyutlanmış bir toplum ile kalıcı barışın yakalanabileceği düşünceleri, işlevselcilik kuramının temel savlarını oluşturmaktadır (Açıkmeşe, 2004: 5-6).

İşlevselcilik teorisi için, Birinci Dünya Savaşı'nda çekilen acıların tekrar etmemesi amacıyla çatışmalara sebebiyet verebilen uluslararası siyaset anlayışının yerini, iş birliğine bırakması gibi temel düşüncelere dayandığı söylenebilir. Genel itibariyle teknik sorunlara dikkat çeken işlevselci teori, bahse konu sorunların çözümünde yapıcı iş birliklerini ön plana çıkarmakta ve siyasal kaygılardan uzak bir şekilde uluslar üstü bir otoritenin soruna sağlıklı çözümler bulabileceğini öne sürmektedir. Bu teori ile bir alanda başlayan teknik iş birliğinin diğer alanlara da yayılması ile siyasal kaygıların uzağında sağlıklı neticelerin alınabilmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda düşünüldüğünde AKÇT'nin iyi bir örnek olabileceği düşünülmektedir. Teknik bir alanda kurulan birliktelikle, ülkeler kendi istekleriyle egemenliklerinin bir kısmını ulus-üstü bir otoriteye devretmiştir.

İşlevselci teori, AB genişleme hareketlerinden daha önce ortaya atılması sebebiyle söz konusu genişleme hareketlerini açıklayabilme kabiliyetinden yoksundur (Mercan, 2011: 70). AT'de ilk genişleme süreci 1973'te yaşanmıştır. Bu tarih itibariyle İngiltere, Danimarka ve İrlanda'nın katılımıyla Topluluğun üye sayısı 9'a yükselmiştir (Yiğit, 2006: 3). İngiltere daha önce 1963 ve 1967 yıllarında üyelik için başvurmuş, ancak General de Gaulle tarafından veto ile karşılaşmıştır. Yıllar içinde süregelen çetin pazarlıklar 1973 yılında İngiltere'nin Topluluğa katılması ile nihayete ermiştir.

İngiltere'nin Topluluğa katılmasını veto eden dönemin Fransa Cumhurbaşkanı'nın bu tutumunun altında yatan neden İngiltere'yi, Avrupa'da ABD'nin "Truva Atı" olarak görmesidir (Woyke, 1995: 55). İngiltere'nin ABD'ye bağımlılığının yanı sıra, Fransa açısından ekonomik açıdan önemli olan tarım alanında ortak politikanın henüz oluşturulmamış olması ve İngiltere'nin ortak tarım politikasına karşı çıkabileceği endişelerinin de İngiltere'nin üyelik sürecinde veto edilmesinde etkili olduğu düşünülmektedir. Veto sürecinde etkili olan bir diğer olay da savaş esnasında Fransız gemisinin İngiltere tarafından batırılmış olmasıdır (Saygın & Ultan, 2016: 75) Fransa Cumhurbaşkanı De Gaulle'nin Cumhurbaşkanlığı görevinden ayrılmasından kısa bir süre sonra İngiltere, Topluluğa üye olabilmıştır.

Topluluğun güneye doğru genişleme süreci Yunanistan ile başlamıştır. Yunanistan'da yedi yıldır süren cuntanın ardından hızlı şekilde demokratikleşmenin sağlanabilmesi adına gerekli ekonomik şartlar tam olarak oluşmamış olsa da 1981 yılı itibariyle Avrupalılar için "demokrasinin beşiği" olarak görülen Yunanistan'ın katılımıyla, Topluluğun üye sayısı 10'a yükselmiştir (Eren, 2014: 362). AT'ye yönelik üçüncü genişleme dalgası yine Akdeniz ülkelerinden gerçekleşmiş ve 1986 yılında İspanya ve Portekiz'in katılımıyla üye ülke sayısı 12'ye çıkmıştır (Çimen, 2012: 51).

1.3. Yeni-İşlevselcilik Kavramı ve 1987-2013 Arası Avrupa Genişleme Süreci

AB genişlemesini teknik açıdan ele alan işlevselcilik teorisine karşılık yeni-işlevselcilik teorisi, entegrasyon sürecinin büyümesine işaret etmektedir. Ernst Haas tarafından geliştirilen yeni-işlevselcilik, geniş perspektifli ilk bölgesel entegrasyon teorisidir. Teori, işlevsel örgütlenmelerin bir alandan bir diğer alana yayılması üzerinde odaklanmaktadır. Bir başka ifadeyle bir alanda kurulan uluslar-üstü bağımsız otoritenin sağlayabileceği yararlar, zamanla diğer alanlarda da benzer yapılanmaya gidilmesini teşvik edici olabilmektedir (Mercan, 2011: 70-71). Yeni-işlevselci görüşe göre AB'yi meydana getiren ülkelerde yaşayan insanların farklı vatandaşlıklardan olmaları, yani ulusal kimlikleri tek başına Avrupa entegrasyonuna engel olamayacaktır (Kuhn, 2019: 1218).

Yeni-işlevselci yaklaşım her ne kadar oluşabilecek krizlerin entegrasyonu sekteye uğratacağından hareketle entegrasyon sürecini dikensiz bir yol olarak görmesede, nihayetinde entegrasyon sürecinin genişleyeceği tezini savunmaktadır (Hooghe & Marks, 2019: 1115). 1950'li yılların sonlarına doğru geliştirilmiş olan bu teori, Sovyetler Birliği'nin çözülmesine kadar AB entegrasyonunun Soğuk Savaş'a bir tepki olarak meydana geldiğini öne sürmüştür. Bu kapsamda düşünüldüğünde teori, Birliğin 1990 yılı sonrasındaki genişleme süreçlerini açıklamakta yeterli olamamaktadır. Yeni üye ülkelerin Birliğe katılmasına olumlu yaklaşmayan bu teorinin temel dayanağını, AB'nin bölgesel birleşmelerine hangi ülkelerin katılabileceği konusundaki düşünceye göre, işlevsel açıdan önemli oranda Avrupa'nın bir parçası olan İsviçre'nin Birliğe üye olması gerekirken, ekonomik açıdan pek çok koşulu sağlayamayan Yunanistan'ın Birliğe üye olmamasının gerekliliği oluşturmaktadır. Teoriye göre AB genişleyecek olursa yeni katılımlar sonrasında ortaya çıkacak olan yapı, yayılma etkisini yavaşlatabilecektir (Aytuğ, 2008: 152). Yunanistan özelinde konuya bakılacak

olursa, pek çok ekonomik koşulu sağlayamamasına karşın genel itibariyle Avrupalılar tarafından “demokrasinin beşiği” olarak görülmesi, bahse konu ülkenin Birliğe üyeliğini sosyolojik açıdan açıklayabilmektedir. İsviçre ise coğrafi açıdan Avrupa’nın göbeğinde bulunan, ekonomik açıdan yüksek standartlara sahip bir ülkedir. Güçlü bankacılık sistemiyle tanınan İsviçre’nin, AB yasalarına bağlı olmak istemediği için Birliğin dışında kalmayı seçtiği ve Birlik üyesi ülkelerle ekonomik anlaşmalar imzalayarak iş birliğini sürdürdüğü gözlemlenebilmektedir.

Yeni-İşlevselci teoriye göre, kurulan entegrasyonlar gelişerek yayılma eğilimindedirler. Bu noktada yayılma (spill-over) mantığının gerçekleşebilmesine yönelik politikaların uygulanmasında, karar verici konumundaki yöneticilerin geçirmiş oldukları sosyalleşme süreci önem kazanmaktadır. Bu kapsamda farklı ülkelerdeki aynı paralellikte olan düşünce sahipleri arasında iş birliği ve koordinasyon artarak yayılma teorisi gerçekleşmiş olur (Alakel, 2015: 70). 1997 tarihinde Christopher Preston tarafından öne sürülen “coğrafi yayılma” yaklaşımı, yeni-işlevselci teorinin AB genişlemesiyle ilgili diğer bir bakış açısını oluşturmuştur. Coğrafi yayılma ile ifade edilmek istenen, AB’nin uyguladığı politikaların komşu ülkelere de sirayet edeceği ve başarılı bir örnek olan Avrupa entegrasyonuna, bu ülkelerin de katılmak isteyeceğidir. Bahse konu yaklaşımın eksik kaldığı nokta ise her komşu ülkenin böyle bir istekte bulunmayabileceği durumudur (Mercan, 2011: 71).

Yeni-işlevselci teorinin ardından genişleme sürecinde AT’nin geçirmiş olduğu süreçler incelenmeye devam edilecek olursa, 1987 yılında yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi ile karşılaşılacaktır. Gerek ekonomik külfetin paylaşımı gerekse de dünyadaki resesyonlar neticesinde Avrupa’da 1980 yılının başında karamsar beklentiler oluşmuş, ancak 1984 itibariyle Topluluğun canlanacağı yönünde beklentiler hâkim olmuştur. Komisyon tarafından hazırlanan 1985 tarihli “Beyaz Kitap’a” dayanan “Tek Pazar” hedefi için, Ocak 1993 tarihi planlanmıştır. 1987 tarihi itibariyle yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi ile Topluluğun kurucu antlaşmaları kapsamlı bir değişikliğe uğramıştır (<https://www.ab.gov.tr>, 2013). Avrupa Tek Senedi’nin ardından 1990’lı yıllara gelindiğinde gerek Sovyetler Birliği’nin dağılması gerekse de Doğu ve Batı Almanya’nın birleşmesi gibi dünyada yaşanan birtakım gelişmelerin, AT’yi Maastricht Antlaşması’na doğru yönlendirdiği söylenebilir.

Maastricht Antlaşması veya diğer adıyla Avrupa Birliği Antlaşmasıyla, Avrupa vatandaşlığının oluşturulması, ortak dışişleri ve güvenlik ile adalet ve içişleri alanlarında iş birliğinin geliştirilmesi, Birliğin organlarında yeniden yapılanmalar, ekonomik ve parasal birliğin sağlanması gibi hedefler benimsenmiştir (Akçay, Argun, & Akman, 2011: 123). 1 Ocak 1993 tarihi itibariyle yürürlüğe giren Avrupa Birliği Antlaşması ile kurulan ortak dışişleri ve güvenlik politikası sonrasında, 1995 tarihinde Birlik dördüncü genişlemesini yaşamıştır. Avusturya, Finlandiya ve İsveç’in 1995 yılında Birliğe katılması ile üye sayısı 15’e yükselmiştir (Kavalalı, 2005: 10).

AB genişleme sürecinde Amsterdam Antlaşması’na değinilecek olursa, 1 Mayıs 1999’da yürürlüğe giren antlaşma ile Avrupa vatandaşlığı kavramı vurgulanmış olup, bu kavramın ulusal vatandaşlığı engellemek amacıyla ortaya çıkarılmadığı belirtilmiştir. 2001 yılında imzalanıp 2003 yılında yürürlüğe giren Nice Antlaşması’nda da Avrupa Parlamentosu’ndaki üye ülkelerin oy dağılımları yeniden düzenlenmiştir (<https://www.avrupa.info.tr>, 2016). Avrupa vatandaşlığının, ulusal vatandaşlıklara karşıt olarak çıkarılmadığının vurgulanmasının nedeni, entegrasyon teorilerinden hükümetlerarasıcılık teorisinin içinde ele alınacaktır.

Son genişleme dalgalarına değinilecek olursa, AB tarihindeki en geniş katımlı üyelikler 2004 yılında Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin Birliğe üyeliği ile yaşanmış, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY), Macaristan, Malta, Letonya, Litvanya, Polonya, Slovenya ve Slovakya’nın katılımı ile üye sayısı 25’e yükselmiştir. 2007 yılında Bulgaristan ve Romanya, 2013 itibariyle de Hırvatistan’ın Birliğe katılması ile üye sayısı 28’e yükselmiştir (<https://www.ab.gov.tr>, 2013). 2016 yılında İngiltere’de yapılan halk oylaması neticesinde, İngiltere yaklaşık olarak % 52’lik oyla AB üyeliğinden çıkma kararı almıştır.

AB genişlemesinde değinilebilecek önemli gelişmelerden birini de 2007 yılında imzalanıp 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması oluşturmakta olup, söz konusu antlaşma ile Birliğin daha demokratik bir yapıya kavuşturulmasının yanı sıra, daha etkin işleyen bir yapıya kavuşturulması açısından karar alma mekanizmasının önündeki tikanlıkların giderilmesine yönelik adımlar atılmıştır

(<https://www.ab.gov.tr>, 2013). İlk kez üye ülkelerin AB'den ayrılabilceği, bu antlaşmada söz konusu olmuştur.

2004 yılında yaşanmış olan AB tarihinin en geniş katılımlı genişleme sürecine değindikten sonra, bu genişleme sürecini merkezine alan hükümetlerarasıcılık ve sosyal inşacılık teorileri kapsamında süreci açıklamak yararlı olabilecektir.

1.4. Hükümetlerarasıcılık ve Sosyal İnşacılık Kavramlarının Genişlemeye Bakışı

Liberal hükümetlerarasıcılık yaklaşımı, Andrew Moravcsik tarafından öne sürülmüş bir teoridir. Moravcsik, İngiltere'nin Birliğe üye olma sürecinde yaşanan gelişmelerin ardında, ekonomik kaygıların olduğunu öne sürmüştür. İngiltere'nin Birliğe katılmasını iki kez veto eden De Gaulle Fransa'sının bu yaklaşımının ardındaki neden, ortak tarım politikasına İngiltere'nin karşı çıkabileceği düşüncesi iken, İngiltere'yi Birliğe üyeliğe iten durum ise ülke çıkarının böyle bir entegrasyona duyduğu ihtiyaçtır. Ortak tarım politikasının oluşturulmasının ardından Fransa'nın kaygılarının son bulması ile İngiltere'nin Birliğe katılımının önü açılmıştır (Aytuğ, 2008: 153). Fransa'nın ortak tarım politikasını bu denli önemsemesinin arkasında yatan temel nedenin, Gümrük Birliği çerçevesinde sanayi ürünlerindeki ticareti kısıtlayıcı engellerin ortadan kaldırılması neticesinde dezavantajlı bir duruma düşme kaygısının olduğu düşünülmektedir.

Fransa'da dönemin Cumhurbaşkanı De Gaulle tarafından sürdürülen bu politikaların entegrasyonu sekteye uğratması neticesinde, Stanley Hoffman tarafından yeni bir yaklaşım olan hükümetlerarasıcılık ortaya atılmıştır (Açıkmeşe, 2004: 9). Teoriye göre, Birliğe katılmaya başvuran Merkez ve Doğu Avrupa ülkelerine kıyasla Birliğe üye Batı Avrupalı ülkeler daha avantajlı bir konumdadır. Üyelik sürecindeki Merkez ve Doğu Avrupalı ülkeler ekonomik zayıflıktan dolayı müzakere sürecinde taviz vermeye daha elverişli durumdadırlar. Bu duruma rağmen Merkez ve Doğu Avrupa ülkeleri rasyonel bir davranış sergilemiş ve uzun dönem kazanımlarını göz önünde bulundurarak tarım politikaları konularında taviz vermiş, siyasi kriterleri yerine getirmişlerdir (Uzğören, 2012: 145-146).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından AB'nin Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerine yönelik gerçekleşen genişleme süreci, söz konusu ülkelerin gerçekleştirmesi gereken ekonomik ve siyasi süreçler nedeniyle aşamalı ve uzun bir süreç olmuştur (Laursen, 2005: 2). Bazı üye ülkelerin bu genişlemeye bakış açısı, kendi ülke menfaatleri doğrultusunda gerçekleşmektedir. Özellikle bazı Akdeniz ülkeleri yeni katılacak olan ülkelerin de kendilerine yakın sektörlerde uzmanlaşmış olmaları nedeniyle, bu genişlemeye çok da gönüllü olmamışlardır. Bu kapsamda düşünüldüğünde üye ülkelerin kendi ülke menfaatlerini ön planda tutmaları, hükümetlerarasıcılık yaklaşımını güçlendirmektedir.

AB genişlemesinin uzun vadede ekonomik kazanımlar yaratması ve bölgedeki komşu ülkeler ile olan ticaret fırsatlarını geliştirmesi AB ülkelerinin liderlerinin genişlemeye olumlu yaklaşmasına sebebiyet verirken, Doğu Avrupa ülkeleri de benzer şekilde ortak pazara dâhil olmanın yaratacağı fırsatlardan faydalanarak ekonomik kazanım elde etmenin yanı sıra, siyasi kazanımlar elde etmek için de Birliğe dâhil olmak istemektedirler (Moravcsik & Vachudova, 2002: 1-2). Yeni üye devletlerin entegrasyona katılmaları karşılığında elde edecekleri kazanımların yanı sıra katıldıkları entegrasyona güç katmaları, hükümetlerarasıcılık yaklaşımına göre entegrasyonun temel kaynağını oluşturmaktadır (Magalhaes, 2019: 73).

Birliğe katılan ülkelerle entegrasyonun sağlanması neticesinde, elde edilecek kazanımlar üye ülkelerin genişlemeye bakışını oluşturan önemli etkenlerden biridir (Schimmelfennig, 2001: 51). Başka bir ifadeyle Birlik genişlemeye açık olmakla birlikte üye ülkelerin yeni ülkenin Birliğe katılmasına olan desteği, karşılıklı bağımlılıklardan elde edilebilecek kazanımlarla doğru orantılıdır.

1997 tarihli Amsterdam Antlaşması'nda da Avrupa vatandaşlığının, bireylerin mensup oldukları ülke vatandaşlığına karşıt olarak çıkarılan bir kavram olmadığına özellikle vurgulanması, hükümetlerarasıcılık teorisinin ne denli önemli bir teori olduğunu göz önüne sermektedir. AB vatandaşlığı veya bayrağı gibi ortak sembollere karşın üye ülke vatandaşları, mensubu oldukları ülkenin sembollerine olan bağlılıklarını güçlü şekilde sürdürmüşlerdir. Hükümetlerarasıcılık yaklaşımının önemini vurgulayan bir diğer olay da Suriyeli mülteci sorunudur. Yunanistan'ın mültecileri kendi

ülkesinde tutmak istemeyerek, Avrupa içine doğru yönlendirmesi de yine hükümetlerarasıcılık teorisinin önemini göstermektedir.

Sosyal İnşacı yaklaşımın AB genişlemesine bakış açısı, rasyonel kuramcılardan farklılaşarak sosyolojik boyutu ön plana çıkarmaktadır. Rasyonellere göre Birliğe katılım müzakerelerinde ön plana çıkması gereken üyeliğin yol açacağı fayda ve maliyet konuları olmasına karşın, sosyal inşacı yaklaşıma göre üyelik müzakerelerinde ağır basan nokta üye ve aday ülkeler arasındaki ortak değer ve normların mevcudiyeti durumudur (Aytuğ, 2008: 157). AB üyesi ülkelerin Suriyeli mülteciler konusunda kendileriyle daha kolay entegre olacağını düşündükleri insanları kabul ederken, diğer insanlara karşı daha katı tavır alması da bu teorisinin önemini gösterebilmektedir.

Sosyal inşacılık yaklaşımı, AB'nin genişleme sürecini Merkez ve Doğu Avrupa ülkelerinin Birliğe katılması özelinde ele alarak incelemiştir. Bu teoriye göre, söz konusu ülkelerin Birliğe üyeliğinin arkasında yatan temel neden sosyal değer ve normlardır. Avrupalılık, İngilizce dilini yaygın olarak kullanma, aynı tarihi paylaşma, piyasa ekonomisinin varlığı, insan haklarına saygı ve demokrasi gibi değer ve normlar, Birliğe üye ülkelerin aday ülkeleri değerlendirirken göz önünde bulundurduğu önemli dayanakları oluşturmaktadır. Üye ülkeler ile aday ülkeler arasındaki değer ve normların örtüşmesi durumunda, üyelik işlemleri kısa süre içerisinde tamamlanabilmektedir (Mercan, 2011: 77). Sosyal inşacılık yaklaşımının, devletlerarası ilişkilerde ulusal çıkarları göz ardı ettiği söylenebilmektedir (Checkel, 1998: 326). Sosyal inşacı yaklaşımın eleştirildiği nokta, AB genişlemesi sürecini sadece ortak değer ve normlar üzerinden açıklamaya kalkması, genişlemeyi tetikleyici olan diğer rasyonel faktörleri göz önünde bulundurmamasıdır. AB'ye üye olmak isteyen aday ülkelerin ekonomik ve siyasi kazanımlar elde etmek istemesi gibi genişlemeyi teşvik edici rasyonel beklentilerin göz ardı edilmiş olması, teorisinin eksik kaldığı noktayı oluşturmaktadır.

AB ülkelerinin aralarındaki entegrasyonun sağlanabilmesi için atılan adımlar ve dünden bugüne yaşadığı genişleme dalgaları incelendiğinde, federalizm, işlevselcilik, yeni-işlevselcilik, hükümetlerarasıcılık ve sosyal inşacılık gibi AB genişleme dalgalarını açıklamaya çalışan entegrasyon teorilerinin literatürle uygun biçimde tek başlarına genişleme sürecini açıklayamadığı, ancak bir bütün olarak ele alınarak incelenmelerinin süreci açıklayabilmede daha faydalı olabileceği anlaşılmaktadır.

2. Türkiye'nin Avrupa Birliği Yolculuğu

AET'yi kuran altı ülkenin, Türkiye'nin ticarete ki önemli ortakları arasında yer aldığı bilinmektedir. Bu durum bir örnekle açıklanacak olursa 1958 yılı itibariyle Türkiye, ihracatının yaklaşık olarak % 40'ını ithalatının ise % 30'unu "altılar" diye adlandırılan ülkelerle yapmaktaydı. Uyguladığı dış politika neticesinde İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren kurulan Batılı örgütlerin birçoğunda bulunan Türkiye, AET'ye karşı da kayıtsız kalmayarak 1959 yılının Temmuz ayı itibariyle ortaklık anlaşması imzalamak suretiyle Topluluğa başvuruda bulunmuştur. Türkiye'nin bu başvurusu Eylül 1963 yılında Ankara Anlaşması'nın imzalanmasına zemin hazırlamıştır. 1 Aralık 1964 itibariyle yürürlüğe girecek olan anlaşma neticesinde, Türkiye ile AET arasında ilerde tam üyeliği öngören bir "ortak üyelik" kurulmuş olmaktadır. Ankara Anlaşması, Türkiye ile AET arasında öncelikli olarak aşamalı bir Gümrük Birliği ve en nihayetinde tam üyeliği ön görmektedir (Seyidoğlu, 2003: 267-268).

Türkiye'yi AET'ye başvuruya yönelten önemli etkenlerden biri Yunanistan'ın Topluluğa üyelik başvurusu yapması neticesinde, Batı'daki pazar payının kaybedilebileceği kaygısıdır. Bunun yanı sıra Topluluğun kurulduğu tarihten itibaren ekonomik olarak ciddi bir büyüme ivmesi yakalamış olması göz önünde bulundurularak, AT'nin ülkedeki içsel krizlerden kurtulma ve refah düzeninin yükselmesinde önemli bir araç olarak görülmesinin, Topluluğa üyelik başvurusu yapılmasında etkili olduğu düşünülmektedir (Özer, 2009: 91). Türkiye'nin Avrupa'da sahip olduğu pazar payını kaybetmek istememesi, ekonomik refaha kavuşabilme arzusu ve içsel krizlerden kurtulmak gibi rasyonel beklentilerle Topluluğa katılmak istemesine karşın, Topluluğun da Türkiye'nin katılımından elde etmeyi arzuladığı rasyonel beklentiler mevcuttur.

Türkiye'nin stratejik konumundan faydalanılarak Doğu Bloku'na karşı bir kanat ülke olarak düşünülmesi ve NATO'ya alınarak Sovyetler Birliği'ne karşı Avrupa savunma sistemi içine dâhil edilmesi gibi sebepler, Avrupalı ülkelerin Türkiye'yi kurdukları örgütlenmelere dâhil etmek istemesinin

ve Avrupa Konseyi'ne üye yapmasının önemli nedenleri arasında sayılabilir (Özer, 2009: 91). İkinci Dünya Savaşı sonrasında uyguladığı politikalarla yönünü Batı'ya çevirmiş olan Türkiye, 1959 yılında AET'ye başvurmuş ve 1963 tarihli Ankara Anlaşması imzalanmıştır. Söz konusu yıllarda Türkiye ekonomisinin henüz AET'ye tam üyelik için yeterli olmaması nedeniyle, üç aşamalı bir plan uygulamaya konulmuştur. Öncelikli olarak sanayi malları alanında karşılıklı olarak ticareti kısıtlayıcı etkenlerin kaldırılmasına dayanan Gümrük Birliği'nin kurulması ve bunun yapılabilmesi adına ülke ekonomisinin buna hazırlanması, daha sonra tam üyelik sürecine geçilmesi düşünülmüştür.

Hazırlık dönemi, Türkiye ekonomisinin AET ile kurulacak Gümrük Birliği'ne hazır hâle getirilmesi amacını taşımakta olup, ülkenin önemli ihracat ürünlerini oluşturan fındık, tütün, kuru üzüm gibi ürünlerde AET tarafından gümrük tarife kontenjanları tanınmıştır. Bir başka ifadeyle belirli kontenjanlarda ithalatta indirimli tarifeler uygulanırken diğer ürünlerde veya belirlenen kontenjanların üzerindeki ürün ithalatı durumunda, Birlik dışı ülkelere uygulanan tarifeye uygun davranılmaktaydı. Türkiye'nin gerekli altyapı ve sanayileşme hamlelerini hayata geçirebilmesine destek sağlamak amacıyla bu dönemde, AET'den Türkiye'ye Birinci Mali Protokol gereğince 175 milyon dolarlık bir yardım gerçekleştirilmiştir. Keban Barajı ile Boğaziçi Köprüsü'nün finansmanında Avrupa Yatırım Bankası aracılığıyla gerçekleştirilmiş olan bu yardımın katkısı bulunmaktadır (Seyidoğlu, 2003: 268-269). AET tarafından Türkiye'nin gerek bazı ihracat ürünlerine sağlanan ithalat kolaylıkları, gerekse de Birinci Mali Protokol'ün ülke ekonomisine katkısı kendini 1964-1972 döneminde göstermiştir. Türkiye'nin dış ticareti içinde AET'nin 1958-1964 tarihleri arasında düşmekte olan payı, ithalat kolaylıkları ve Mali Protokol sonrası 1964-1972 dönemlerinde önemli artışlar sağlamıştır (Uysal, 2001: 142).

Hazırlık aşamasının tamamlanmasının ardından Geçiş Dönemi için başvuru yapılmış ve yapılan görüşmeler neticesinde Kasım 1970 tarihinde Katma Protokol imzalanmıştır. Söz konusu protokolün ilgili ülke meclislerinde onaylanması zaman zarfında anlaşmanın ticari hükümlerinin hayata geçirilebilmesi amacıyla yönelik olarak Geçici Anlaşma imzalanmış, 1971 yılının Eylül ayının ilk günü itibarıyla ticari hükümler gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Seyidoğlu, 2003: 269). Geçiş aşamasında bir taraftan yerli ürünlerin, sanayi ürünlerinde gidilmesi planlanan Gümrük Birliği neticesinde ülkeye gelecek olan AET üyesi ülkelere ait ürünlerle rekabet edebilecek seviyeye getirilmesine çalışılırken, diğer taraftan da AET müktesebatına uyumu gerektiren yasal düzenlemeler yerli yerine getirilmeye çalışılmıştır (Aslan, 2000: 11).

Yapılan anlaşma gereğince Topluluk, Türkiye'den gelen sanayi ürünlere karşı ticareti kısıtlayıcı önlemleri kaldırmış, ancak pamuk ipliği ve rafine petrol ürünlerini bu kapsamın dışında tutmuştur. Katma Protokol uyarınca Türkiye'de, AET menşeli sanayi ürünlerindeki ticareti kısıtlayıcı kota, tarife gibi önlemlerini 12 yıllık bir süre içerisinde kademeli olarak kaldıracaktı. Türkiye'nin ekonomisi için çok önemli olan ve bu nedenle koruması gereken hassas ürünlerde bu süre 22 yıl olarak belirlenmiştir (Uysal, 2001: 143).

Son dönem ise Ankara Anlaşması uyarınca geçiş döneminin tamamlanıp, Gümrük Birliği'nin (1 Ocak 1996) sağlanmasının ardından başlamıştır. Bu dönemin kapsamı, kurulan Gümrük Birliği'nin de ötesinde tam üyelik için ülkenin ekonomi politikalarının AB politikalarına uyumlaştırılmasını içermektedir. Üç aşamalı planın ikinci aşaması olan Geçiş Dönemi'nde bazı ürünlerde 12, bazı ürünlerde ise 22 yıl olarak belirlenen kota ve tarife gibi ticareti kısıtlayıcı önlemlerin kaldırılması konusunda, 1988 itibarıyla önemli gelişmeler yaşanmış ve Türkiye 12 yıllık listede bulunan ürünlerde % 95 oranında, 22 yıllık listede bulunan ürünlere yönelik olarak da % 90 oranında yükümlülüklerini gerçekleştirmiştir. İmzalanan Geçici Anlaşma'nın yürürlüğe girmesinin ardından AT'de Türkiye'den ithal ettiği sanayi ürünlerine karşı kota ve tarifelerini kaldırmakla beraber, Türkiye'nin ihracatta önemli bir gücü olan tekstil alanında anti-damping vergileri gibi önlemlere dönemsel olarak başvurmuştur. Son dönem, tam üyeliğe geçilmesi ile nihayete erecek olmasına karşın tam üyelik için net bir tarih bulunmamaktadır (Demiral, 2015: 33).

Üç aşamalı planın incelenmesinin ardından ikinci aşamayı oluşturan Geçiş Dönemi'nde yaşanan gelişmeler daha kapsamlı olarak ele alınacak olursa, Türkiye ve AT arasındaki Ankara Anlaşması'na dayanan Geçiş Dönemi için başlangıçta olumlu esen havanın özellikle 1977'ye geldiğinde tersine döndüğü ve ilişkilerin donma noktasına geldiği görülebilmektedir. Yaşanan bu gelişmenin arkasındaki

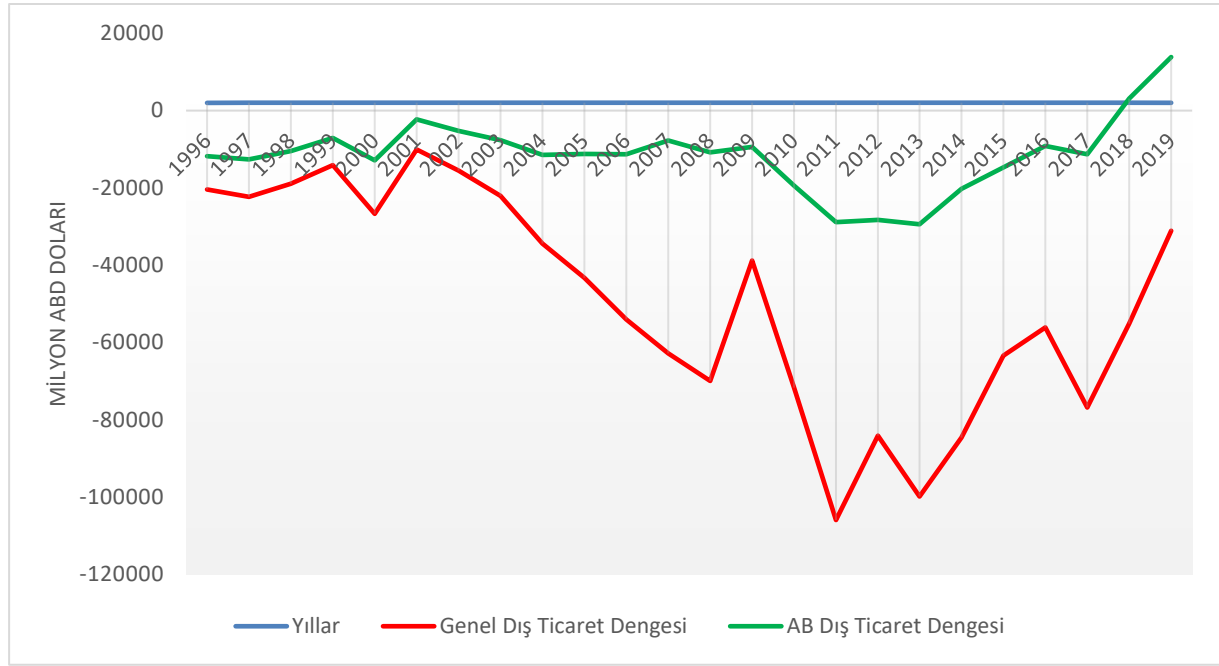
temel nedenlerden bazıları Topluluğun, Akdeniz ülkelerine yönelik uyguladığı politikaları gereği esnek tutulan tarım ürünlerindeki tarife ve benzeri önlemlerin Türkiye'ye karşı esnetilmemiş olması ile Türk işçilerine yönelik 1 Aralık 1986 itibariyle başlaması planlanan serbest dolaşım hakkının, Avrupa'da var olan mevcut işsizliği artıracığı gerekçesiyle hayata geçirilememiş olmasıdır (Seyidoğlu, 2003: 272).

Türkiye ile AET arasında var olan anlaşmazlıkları, ülkede yaşanan 12 Eylül 1980 askeri darbesinin takip etmesi ile ilişkiler kesilmiştir. Türkiye'de darbe yönetiminin son bulup demokratikleşme ortamının sağlanması sonrasında ilişkiler yeniden başlayarak, 1987 yılında tam üyelik başvurusunun yapılabilmesi seviyesine gelmiştir (Ermağan, 2012: 75). Sanayi yapısı olarak benzer özellikler gösteren Yunanistan'ın 1981 ve İspanya ile Portekiz'in 1986 yılında AT'ye üye olması ile birlikte, bölgedeki etkinliğini kaybetmek istemeyen Türkiye de 1987 yılında Topluluğa katılmak için tam üyelik başvurusu yapmıştır.

Türkiye yaptığı tam üyelik başvurusunu 1963 tarihli Ankara Anlaşması'na değil Roma Antlaşması'nın hükümleri içinde yer alan, Avrupalı ülkelerin Topluluğa katılmayı talep edebilme hakkına dayandırmıştır. Türkiye'nin yapmış olduğu 1987 tarihli tam üyelik başvurusu, Kıbrıs meselesi, azınlık hakları, ülke enflasyonunun yüksek olması gibi nedenler öne sürülerek Aralık 1989 tarihinde reddedilmiştir (Uysal, 2001: 146). Türkiye'nin Ankara Anlaşması'ndan bağımsız şekilde doğrudan Roma Antlaşması'na dayanarak tam üyelik başvurusu yapmasının temel nedeni olarak AT'nin, Türkiye'de darbe sürecinin sona ermiş ve seçim yapılmış olmasına karşın demokrasi ve insan hakları konularındaki yetersizliklere değinmesi gösterilebilmekte olup, dönemin başbakanı Turgut Özal tarafından böyle bir yol seçildiği söylenebilmektedir. Tam üyelik başvurusunun reddedilmesinin gerekçelerinden biri de "Tek Pazar" ilkesinin gerçekleştirilmesi adına çalışmaların sürdüğü ve bu kapsamda herhangi bir ülkenin üyelik başvurusunun işleme alınamayacağı şeklindeki söylemlerdir. 1986 tarihli İspanya ve Portekiz'in Topluluğa üyelikleri ise bu gerekçeyle çelişmektedir (Gencer, 2011: 5-6).

Tam üyelik başvurusunun olumsuz karşılık bulması sonrasında AT, Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi için Komisyon'a yetki vermiştir. Komisyonun çalışmaları neticesinde 1993 yılında Gümrük Birliği Komisyonu'nun oluşturulmasına karar verilmiş olmasına karşın gerek Yunanistan'ın veto yetkisini kullanacağı yönündeki söylemler, gerekse de Avrupa Parlamentosu'nun engellerde bulunması neticesinde Gümrük Birliği için imzaların atılması 1995 yılına sarkmıştır. Gümrük Birliği kararı, Avrupa Parlamentosu'nda da onaylanmasının ardından 1 Ocak 1996 itibariyle başlamıştır (Aslan, 2000: 13-14). Türkiye, AB'ye girmeden AB ile Gümrük Birliği yapan ilk ülkedir.

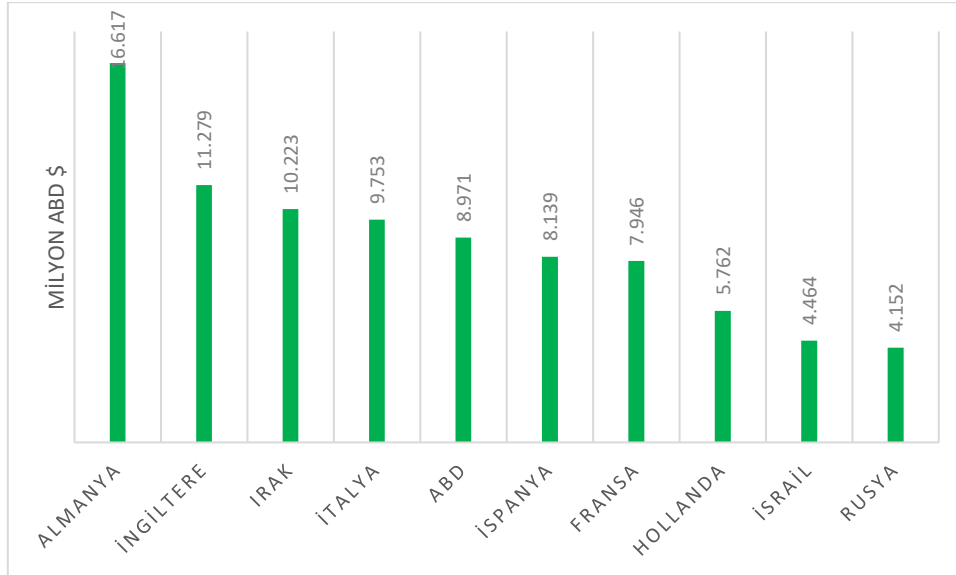
Türkiye ve AB arasında Gümrük Birliği'nin kurulduğu tarih olan 1996'da Türkiye'de ihracatın ithalatı karşılama oranı % 53,2 iken, AB ile olan ticari ilişkilerde ihracatın ithalatı karşılama oranı % 51,7 oranında gerçekleşmiştir. Türkiye'de ihracatın ithalatı % 64,8 oranında karşılayabildiği 2004 yılı ele alınacak olursa, aynı yıldaki AB ticareti kapsamında oluşan ihracatın ithalatı karşılama oranı % 76 oranında gerçekleşmiştir. 2005 ve 2006 yıllarında Türkiye'deki ihracatın ithalatı karşılama oranlarına bakılacak olursa, sırasıyla % 62,9 ve % 61,3 seviyelerinde gerçekleşen orana karşılık, AB ticaretindeki ihracatın ithalatı karşılama oranları 2005 yılında % 78,5 ve 2006 yılında % 80,7 seviyelerinde gerçekleşmiştir (Hatipler, 2012: 8). 2008 ve 2014 yılında Türkiye'de ihracatın ithalatı karşılama oranı sırasıyla % 65,4 ve % 65,1 gerçekleşmişken, AB ile ticari ilişkiler neticesindeki ihracatın ithalatı karşılama oranı 2008 yılında % 85,4, 2014 yılında ise % 77,1 oranında gerçekleşmiştir (Ağır & Metin, 2016: 17). Veriler yorumlanacak olursa, Türkiye'de genel itibariyle ihracatın ithalatı karşılama oranı, AB ile yapılan ticaret neticesinde oluşan ihracatın ithalatı karşılama oranına kıyasla daha düşük gerçekleşmiştir. Bu durumda, Türkiye'nin 1946 sonrasında kronik olarak dış ticaret açığı veren bir ülke olduğu göz önünde bulundurulursa, oluşan açıkların AB ile yapılan Gümrük Birliği'nden kaynaklandığını söylemek tek başına rasyonel olmamakta, enerji alanında yoğun şekilde ithalat bağımlısı olunmasının yanı sıra sermaye birikimi hususunda iç tasarruf seviyesinin yetersiz olması ve ihracatı ithalata bağımlı olarak büyüeyebilen ekonomik yapının bahse konu ticaret açıklarının oluşmasında önemli etkenler olabildiği söylenebilmektedir.

Şekil 1: Türkiye'nin Genel Dış Ticaret Dengesi ve AB Dış Ticaret Dengesi

Kaynak: <http://risk.gtb.gov.tr> adresinden elde edilen verilerle yazar tarafından düzenlenmiştir. (Erişim tarihi: 26.10.2020)

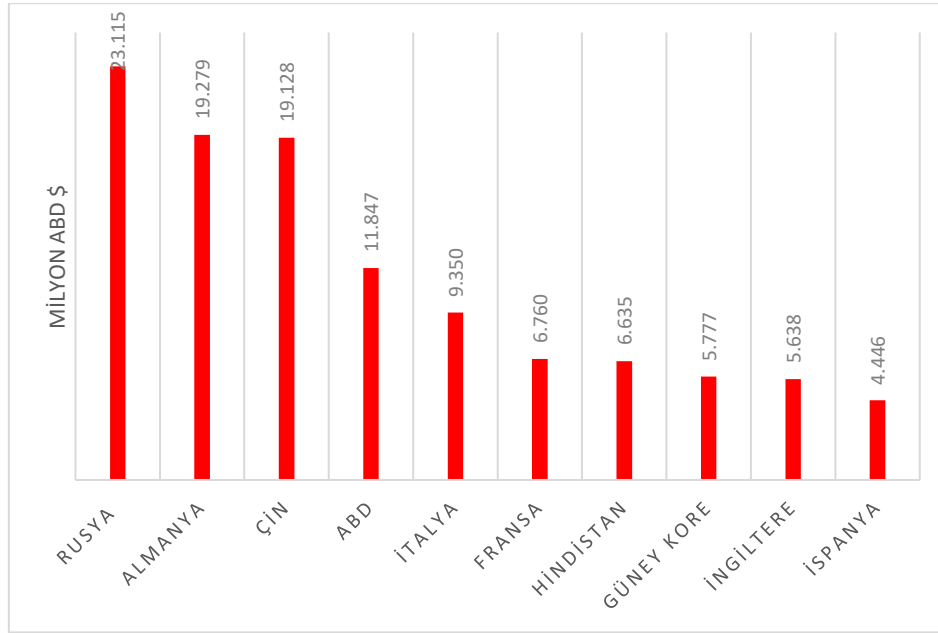
Şekil 1'de Türkiye'nin 1996-2019 yılları arasındaki genel dış ticaret dengesi ve AB ülkeleriyle olan ticareti sonucunda oluşan dış ticaret dengesi yer almaktadır. Şekil yorumlanacak olursa, Türkiye'nin AB ülkeleriyle olan ticaretinde genel itibariyle dış ticaret açığı verdiği, 2018 ve 2019 yıllarında ise dış ticaret fazlası verdiği gözlemlenmektedir. Türkiye'nin genel dış ticaretinde ise kronik bir dış ticaret açığı sorunuyla karşı karşıya olduğu söylenebilmektedir.

Şekil 2: 2019 Yılı Ocak-Aralık Dönemi İtibariyle Türkiye'nin En Fazla İhracat Yaptığı 10 Ülke

Kaynak: <https://ticaret.gov.tr> adresinden elde edilen verilerle yazar tarafından oluşturulmuştur. (Erişim tarihi: 26.10.2020)

Şekil 2, Türkiye'nin 2019 yılında en fazla ihracat yaptığı ülkeleri göstermekte olup, en fazla ihracat yapılan ülkeler arasında AB ülkelerinin çoğunlukta olması dikkat çekmektedir. En fazla ihracat yapılan ülke olan Almanya, AB'yi oluşturan en önemli ülkelerden biridir.

Şekil 3: 2019 Yılı Ocak-Aralık Dönemi İtibariyle Türkiye'nin En Fazla İthalat Yaptığı 10 Ülke

Kaynak: <https://ticaret.gov.tr> adresinden elde edilen verilerle yazar tarafından oluşturulmuştur. (Erişim tarihi: 26.10.2020)

Şekil 3'e bakıldığında, Türkiye'nin ithalatındaki Çin etkisi ve enerji alanındaki dışa bağımlılığın bir yansıması olan Rusya faktörü dikkat çekmektedir. Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ülkeler arasında olduğu gibi en fazla ithalat yaptığı ülkeler arasında da AB üyesi ülkelerin olması neticesinde, 1950'li yıllardaki önemli ticaret ortaklığının günümüzde de devam ettiği söylenebilmektedir.

Türkiye'nin AB ile kurmuş olduğu Gümrük Birliği ticaret hacmini önemli oranda arttırmış olup, söz konusu Gümrük Birliği'nin ülke ekonomisi üzerine etkileri konusunda hem olumlu hem de olumsuz açıdan pek çok görüş bulunmaktadır. Katma Protokol ile AB'nin ortak ticaret politikalarına uyum sağlanacak olunmasının kabulü neticesinde, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile olan ticari ilişkilerin AB kurallarına bağlı kalınarak yürütülecek olunması ve söz konusu ortak ticaret politikası ile dış ticaret uygulamalarındaki bağımsızlığın kaybedileceği düşünceleri Gümrük Birliği'ne yöneltilen eleştiriler arasında yer almaktadır.

AB Komisyonu Temmuz 1997'de "Gündem 2000" adı altında, Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin katılım başvurularının da ele alındığı AB'nin genişlemesi ve derinleşmesi özelinde bir strateji yayınlamıştır. Rapor, Türkiye ve AB arasındaki Gümrük Birliği'nin olumlu ve tatminkâr seviyede ilerlediğine ve ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğine, Türkiye'nin de katılım konusundaki şartlara dâhil olduğuna vurgu yapmaktaydı. Olumlu esen havaya rağmen Türkiye gerek siyasi gerekse de mevcut durumla ayrı bir yerde tutulmaktaydı. Bu kapsamda "Gündem 2000'den" tam olarak beklentilerine karşılık bulamayan Türkiye, yönünü Lüksemburg Zirvesi'ne çevirmiştir. 13 Aralık 1997 tarihinde gerçekleştirilen Lüksemburg Zirvesi'nde Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin ve Kıbrıs'ın yer alacağı yeni katılım sürecinde, siyasi ve ekonomik koşulları istenilen seviyeye gelmeyen Türkiye'nin bulunmasının uygun olmadığına karar verilmiştir (Demiral, 2015: 37-38). Lüksemburg Zirvesi'nde hayal kırıklığı yaşayan Türkiye, bahse konu Zirve'den iki gün sonra Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ekonomik açıdan gelişme ivmesi yakalamaya çalışan Rusya ile Rus petrolünün dünya enerji piyasasına ulaşmasında iş birliğini öngören "Mavi Akım Boru Hattı" projesini imzalamıştır. Lüksemburg Zirvesi'ni hayal kırıklığı ve sert tepkilerle karşılayan Türkiye, yaptığı bu hamle ile AB'ye alternatifsiz olmadığını mesajını vermiştir (Denk, 2016: 71). Batı'yı iyi analiz

edebilen dönemin başbakanı Mesut Yılmaz, Lüksemburg Zirvesi'nde alınan karara tepki göstermiş ve Türkiye'nin AB ile siyasi ilişkilerini askıya aldığı bildirmiştir.

Türkiye'den gelen bu tepki sonrasında Avrupa'da Türkiye için lehte ve aleyhte birçok görüş dillendirilmiş olup, nihayetinde Lüksemburg Zirvesi'nde Türkiye'ye haksızlık yapıldığı görüşü ağır basmıştır. Bu görüşe varılmasının en önemli sebebi olarak, Bosna-Hersek ve Kosova krizlerinde Türkiye'nin net bir şekilde AB'nin yanında olması gösterilebilmekte olup, özellikle Kosova krizi sonrasında Türkiye'nin balkanlarda istikrarın korunmasında önemli bir ülke olduğu açık şekilde anlaşılmıştır. Türkiye'ye Lüksemburg Zirvesi'nde yapılan haksızlığın ardından 1999'da Köln Zirvesi'nde AB liderleri Türkiye'ye yönelik olumlu mesajlar göndermiş olup, Aralık 1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'yi AB'ye aday ülkeler arasında göstermişlerdir (Aslan, 2000: 15). AB tarafından alınan bu karar, Birliğin Türkiye gibi önemli bir ülke ile ilişkilerini kalıcı şekilde koparabilmeyi göze alamadığını göstermektedir. Türkiye'nin Kosova Krizi'nde üstlendiği aktif rolün yanı sıra 1999 Marmara Depremi, ilişkileri gergin ilerleyen Türkiye ve Yunanistan arasında yumuşama ikliminin ortaya çıkmasında etkili olmuş ve bu durum Helsinki Zirvesi'ne giden süreci olumlu hâle getirmiştir. Marmara depremi sonrası ilk yardım elini uzatan yabancı devletlerin başında Yunanistan'ın gelmesi, Marmara depreminin etkileri tazeleyen Yunanistan'da yaşanan depreme de ilk yardım elini Türkiye'nin uzatması ile iki ülke halkı arasındaki dayanışma artmış ve bu durum da siyasi ilişkilere öncülük etmiştir. Helsinki Zirvesi'ne giden süreçte olumlu esen havanın bir diğer temel nedeni de Türkiye'nin AB tam üyeliğine karşıtlığıyla bilinen Hristiyan Demokratlar'ın, Avrupa'da iktidar gücünü kaybetmeleridir.

Helsinki Zirvesi'nin ardından 2002 yılında gerçekleştirilen Kopenhag Zirvesi'nde aday ülkelerde demokrasi, hukukun üstünlüğü, azınlık haklarının korunması ve insan haklarına saygının temin edilmesi gibi konulara vurgu yapılmıştır. Bunların yanı sıra aday ülkelerde, işleyen bir piyasa ekonomisi ve uluslararası piyasayla rekabet edebilecek yerli üretimin temini ile Birliğin parasal veya siyasal gibi ortak politikalarına uyumun sağlanmasının gerekliliği de vurgulanan diğer önemli konular olmuştur (<https://www.ombudsman.gov.tr>, 1993).

Türkiye'nin AB'ye üyelik hedefinde önemli bir mesafe kat ettiği tarih olarak 3 Ekim 2005 gösterilebilir. 16-17 Aralık 2004 tarihinde Brüksel'de gerçekleştirilen AB Zirvesi'nde, AB Komisyonu tarafından 6 Ekim 2004 tarihinde yayınlanan ilerleme raporu doğrultusunda Kopenhag Zirvesi'ndeki siyasi kriterlerin yeterince karşılandığı göz önünde bulundurularak tam üyelik müzakereleri için 3 Ekim 2005 tarihi uygun görülmüştür (Erhan & Akdemir, 2016: 9-10).

Tam üyelik müzakerelerinin başlangıç tarihi olan 2005 yılından günümüze gelinen süreçte üyelik için gerçekleşmesi gereken fasılların birçoğunda kayda değer ilerleme sağlanamamış ve tam üyelik sürecinde çok fazla yol kat edilememiştir. Bu durumun temel sebepleri arasında Kıbrıs meselesinde Türkiye'nin "Annan Planı'na" destek vermesine karşın, plana destek vermeyen GKRY'nin tam üye yapılması neticesinde oluşan güven kaybı gösterilebilir. 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik krizin batılı gelişmiş ülkeleri derinden etkilemesine karşın Türkiye'nin yaşadığı Kasım 2000, Şubat 2001 krizlerinden sonra güçlendirdiği bankacılık sistemi sayesinde, krizi nispeten daha az etkiyle atlattığı hızlı bir toparlanma sürecine girmesi de AB-Türkiye ilişkilerine etki eden bir diğer durum olarak gösterilebilir. Ekonomik açıdan performansı artan Türkiye'nin AB'den bağımsız dış politikaya yönelmesi, en ileri entegrasyon örneği olan AB açısından tepkiyle karşılanmıştır. AB tarafından Türkiye'ye yönelik hukukun üstünlüğü, insan hakları konularındaki ihlaller gibi konularda yapılan eleştiriler de ilişkilerin gelişmesindeki temel engeller arasındadır. Türkiye ve AB arasında ilişkilerin gelişmesini sağlayabilecek temel etkenlerden biri olan vizesiz AB seyahati konusunda da 72 maddeden 65'inin yerine getirilmesine karşın henüz vizesiz seyahatin ne zaman gerçekleşebileceği bilinmemektedir. Yakın zamanda yaşanan Suriyeli mülteci konusu ise Türkiye'nin AB açısından stratejik öneminin bir kez daha anlaşılmasında etkili olduğu söylenebilir. Türkiye'nin mültecilere ev sahipliği yapmaması durumunda, Avrupa'nın yoğun bir mülteci akınıyla karşı karşıya kalacağı görülebilmektedir. Türkiye coğrafi konumu açısından Suriyeli mültecilerin Avrupa'ya ulaşmasında en önemli engel durumundadır. AB'ye katılabilmek için tam üyelik müzakerelerinin başlayacak olmasının, gerek devlet kademesi gerekse de halk arasında yarattığı heyecanın günümüz itibarıyla devam ettiği söylenememektedir.

Uzun yıllardır süregelen Türkiye-AB ilişkilerinin yakın gelecekte tam üyelik ile neticeleneceği söylenememekle birlikte, ekonomik açıdan Birlik ve Türkiye arasındaki ilişkilerin boyutu göz önüne alındığında ilişkilerin kopacağını söylemek de rasyonel olmayacaktır. Türkiye sahip olduğu coğrafi konumun avantajlarını daha iyi kullanabilirse, AB ile olan ticaretinde bugünkü seviyesinin üzerine kolaylıkla çıkabilecek potansiyele sahiptir. Örnek verilecek olursa, AB ile kurulan Gümrük Birliği kapsamında sanayi ürünlerinin ihracatında karşılıklı olarak ticareti kısıtlayıcı önlemlerin kaldırılmasından faydalanılarak, Doğu'daki yarı mamulün Türkiye'ye getirilerek işlenmesi ve buradan Avrupa ülkelerine gümrük vergisiz ihraç edilebilmesi, ekonomik açıdan önemli kazanımlar sağlayabilecektir. Avrupa ise Doğu pazarına ulaşmada Türkiye'nin coğrafi konumuna ihtiyaç duymaktadır. Avrupa'da üretilen bir ürünün Türkiye üzerinden demir yolu ağı ile Doğu'ya rahatlıkla erişiminin sağlanabilecek olması, Türkiye'nin AB gözündeki değerini artırıcı bir etki yapmaktadır. Türkiye, AB'nin ekonomik açıdan önemli bir ortağı olmakta ve coğrafi konumu açısından AB'nin doğuya açılabilmesinin ön koşulu durumundadır. Türkiye'de, gerek teknolojik atılımlar elde edebilmek gerekse de verimliliğini artırabilmek gibi ekonomik kazanımlara erişebilmek adına, AB ile olan ilişkilerini geliştirmek durumundadır.

3. Entegrasyon Teorilerinin Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Bakışı

Türkiye ve AB ilişkilerini entegrasyon teorileri kapsamında ele alan yaklaşımlardan bazılarının göre, Birlik üyesi pek çok ülkenin Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğine muhalif olmalarına rağmen ilişkilerin bugüne değin devam etmesini açıklamakta hükümetlerarasıcılık teorisi yetersiz kalmakta, öne sürdüğü yayılma etkisi kavramı ile yeni-işlevselcilik yaklaşımı bu konuyu açıklamakta daha etkin rol oynamaktadır. Literatürde bu görüşün aksine olup, yeni-işlevselci teorinin ilişkileri açıklamakta yetersiz kaldığı görüşünü savanan yaklaşımlar da mevcuttur. Bu görüşü savunanların temel dayanak noktası, AB ve Türkiye arasındaki ilişkilerin Soğuk Savaş döneminde güvenlik alanında başlamış olup daha sonra ekonomik alana yayılması ve bu durumun yeni-işlevselci teorinin tam tersi olmasıdır. Yeni-işlevselci teoriye göre, entegrasyon ekonomik alanda başlayıp diğer alanlara yayılmaktadır. Literatürde Türkiye-AB ilişkilerini liberal hükümetlerarasıcılık yaklaşımı ile ele alan çalışmaların temel dayanağı ise Lüksemburg Zirvesi'nde aday ülkeler listesinde yer verilmeyen Türkiye'ye, iki yıl sonra Helsinki Zirvesi'nde aday ülke olarak yer verilmesi ve bu durumun Almanya ile Yunanistan'ın politik tutumundaki değişimden kaynaklanmasıdır. Türkiye'ye karşı olan bu tutum değişiminin devlet merkezli bir yaklaşımdan ileri geldiği görüşü, liberal hükümetlerarasıcılık kavramını ön plana çıkarmaktadır (Uzgören, 2012: 146).

AB-Türkiye ilişkilerini iki açıdan ele alan sosyal inşacı yaklaşıma göre, birinci yaklaşım Türkiye'nin AB üyeliği sürecinde AB kurallarını ne kadar benimsediği ile ilgili olmakta, ikincisi ise kimlik sorunu üzerinde eğilmektedir. Kimlik sorunu üzerinden Türkiye'nin üyelik sürecine olumsuz yaklaşanların yanı sıra Türkiye'nin üyeliğinin Birlik içinde çok kültürlülük yaratarak, AB'nin kapsayıcılığına olumlu katkı yapacağını ve medeniyetler arası köprü oluşturacağını savunan görüşler de mevcuttur (Uzgören, 2012: 151-152).

Makroekonomik birtakım göstergeler öne sürülerek Türkiye'nin AB üyeliğine karşı çıkılmasına karşın Yunanistan'ın geçmişten bugüne sahip olduğu ekonomik yapısıyla AB üyesi bir ülke olması, sosyal inşacı yaklaşımın ortak normlara sahip olma görüşü ile açıklanabilmektedir. AB üyesi ülkelerin, sahip oldukları ortak değerlere Yunanistan'ın Türkiye'ye kıyasla daha uygun olduğunu düşündükleri söylenebilir. Bu söylem, yakın tarihlerde üyelik başvurusu yapan iki ülkeden birinin 1981'de üye olması, diğerinin ise henüz ne zaman üye olabileceğinin net şekilde bilinmemesi üzerinden açıklanabilir. Tam üyelik müzakerelerine Türkiye ile aynı tarihte başlayan Hırvatistan'ın 2013 yılında tam üye olması da yine ortak normlara sahip olma özelinde açıklanabilmektedir.

2002 yılı bahar ayı ile 2006 yılı güz ayı arasında yapılan ankete göre Fransızların % 64 ile % 69 arasındaki bir oranda Türkiye'nin AB üyeliğine olumsuz yaklaşan tavrı, 2008 yılına gelindiğinde % 71 oranına yükselmiştir. Aynı dönemler içinde Türkiye'nin AB üyeliğine olumlu yaklaşan Fransızların oranı ise % 19'dan % 22'ye yükselmiş, kararsızların oranı ise düşüş göstermiştir (Monceau, 2009: 13). Almanya'da 2005-2009 yılları arasında hükümeti oluşturan iki partinin, Türkiye'nin AB üyeliğine yönelik yaklaşımı ele alınacak olursa, Angela Merkel'in partisi olan Hristiyan Demokrat Parti (CDU),

Türkiye'nin tam üyeliği yerine imtiyazlı ortaklık fikri üzerinde dururken, Sosyal Demokrat Parti (SPD) ise Türkiye'nin tam üyeliği fikrini desteklemektedir. CDU'nun temel dayanağını AB'nin kendi iç yapısı ile kimlik sorunu oluştururken, SPD'nin temel dayanağını ise AB üyeliğinin Türk demokrasisini istikrara kavuşturabileceği ve var olan medeniyetler çatışması tezinin bu yolla çürütülebileceği düşüncesi oluşturmaktadır (Böttger & Maggi, 2009: 29).

Alman sivil toplumunun Türkiye'nin AB üyeliğine yaklaşımlarında, Alman Hristiyan cemaatleri açısından eleştirel bir bakış hâkimdir. Bu görüşte olanların temel dayanak noktası, AB ve Türkiye arasında mevcut olduğunu savundukları kültürel farklılıklardır. Almanya'daki Türk toplumu ise Türkiye'nin AB'ye üyeliğinin, Müslüman ve Hristiyan halklar arasında bir köprü kuracağı görüşünden hareket etmektedir (Böttger & Maggi, 2009: 36). AB üyesi ülkelerin çoğunluğunun tam olarak farkında olmadığı Türkiye'nin AB'ye yapacağı katkılardan söz edilecek olursa, Türkiye'nin sahip olduğu stratejik konumu ve ekonomik büyüklüğünden bahsedilebilir. Ayrıca Türkiye'nin zengin bir kültürel yapıya sahip olması da yine AB'ye yapacağı katkılar arasında sayılabilmektedir (Barchard, 2005: 5).

2013 yılında sunulan ve Türkiye'deki AB algısını ortaya koymayı amaçlayan çalışmalardan birinin bulguları örnek verilecek olursa, Türkiye'deki 14 üniversite ve 1000 kişiden oluşan lisans ve yüksek lisans öğrencileri üzerinde yapılan bir anket sonucuna göre, AB'ye katılımı destekleyen üniversite öğrencilerinin oranı % 45,4 iken, üyeliğe olumsuz görüş bildirenlerin oranı % 42,4 seviyelerindedir (Alkan, 2013: 14). 2015 tarihli, Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde eğitim gören 745 öğrenci üzerine yapılmış olan ve öğrencilerdeki AB algısını ölçmeyi hedefleyen çalışmanın bulgularına göre, Türkiye'nin AB üyeliğini destekleyenlerin oranı % 61 iken, desteklemeyenlerin oranı % 39 olarak gerçekleşmiştir (Akdemir, 2017: 31). Türkiye Avrupa Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Vakfı (TAVAK) tarafından yapılan bir araştırmanın sonuçlarına değinilecek olursa da Türkiye'nin AB'ye üye olamayacağını düşünen Türk halkının oranı 2015 yılında % 48 iken, 2016 yılında bu oran % 64'e yükselmiştir (<https://tr.sputniknews.com>, 2016). Söz konusu örnekler üzerinden hareket edilecek olursa, üniversite öğrencilerinin AB üyeliğine bakışının genele göre daha olumlu olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Türkiye'nin AB'ye üye olmasına olumsuz yaklaşanların tutumu sosyal inşacılık yaklaşımı üzerinden açıklanabilmektedir. AB ile Türkiye arasındaki inanç farklılığının Türkiye'deki bazı çevreler tarafından üyeliğe bir engel olarak görülmesi, ortak normlar üzerinden hareket eden sosyal inşacılık yaklaşımı ile örtüşmektedir.

AB'nin Türkiye ile ilgili yaklaşımlarında ülke nüfusu önemli etkenlerden biridir. Türkiye'nin AB'ye katılması neticesinde AB'nin Parlamento, Konsey ve Komisyon gibi kurumlarında ciddi bir temsiliyete sahip olacağı ve ilerleyen yıllarda düşmesi beklenen Avrupalı ülke nüfusları dikkate alındığında, Birliğin liderliğini elde edebileceği yönünde endişeler bulunmaktadır. Nüfusun yanı sıra Türkiye'de siyasi istikrarsızlıkların ekonomide ciddi sorunlar yaratması, tasarruf oranlarının düşük seyretmesi, cari açığın yüksekliği ve işsizliğin yüksek olması gibi sebepler de AB'nin Türkiye'ye karşı olumsuz tavır takınmasına sebebiyet veren önemli etkenlerdir (İnaç, 2016: 230-231).

Türkiye için tasarruf oranlarının yeterli olmadığı, cari açığın ve işsizliğin yüksek olduğu gibi söylemlerin doğru olduğunu belirtmekle birlikte, Maastricht Antlaşması'nın önemli hükümlerinden olan bütçe açığının Gayri Safi Yurt içi Hasıla'ya (GSYH) oranının % 3'ü, devlet borçlarının GSYH'ye oranının ise % 60'ı geçmemesi gibi koşulların pek çok AB üyesi ülkede sağlanamamasına karşın, Türkiye'nin bu koşulları sağlayabildiğini de belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra Türkiye'nin Kıta Avrupası'nın dışında kaldığı şeklindeki söylemler göz önüne alındığında, GKRY'nin AB üyeliği ile bu tarz söylemlerin çeliştiği ifade edilebilir.

Kıbrıs'ın haritadaki yeri kadar bir diğer somut örnek de 30 Mart 1856 tarihinden bu yana Türkiye'nin hukuki olarak Kıta Avrupası'nda olduğudur. İngiltere, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan Paris Barış Antlaşması'nda Osmanlı'nın, Avrupa Devletler Topluluğu'nun üyesi olduğu yer almaktadır (Karlık, 2014: 8). Ayrıca, Türkiye 1949 tarihi itibarıyla Avrupa Konseyi üyesi bir ülke olmakla birlikte Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın da (AGİT) kurucu üyeleri arasında yer almaktadır.

Türkiye'nin bir Avrupa devleti olduğuna yönelik kanıtların belirtilmesinin ardından Türkiye'nin AB üyeliği için gerekli ekonomik koşulları sağlayamadığı şeklindeki eleştirilere gelinecek olunursa, pek çok AB üyesi ülkenin tam olarak karşılayamadığı bütçe açığı ve devlet borçlarının GSYH'ye oranına yönelik Maastricht Kriterleri'ni, Türkiye'nin karşılayabildiği söylenebilmektedir.

Tablo 1: Türkiye'nin Bütçe Açıklarının GSYH'ye Oranı

Yıllar	Bütçe Açığı/GSYH (%)	Yıllar	Bütçe Açığı/GSYH (%)
1998	-5,1	2009	-5,3
1999	-8,4	2010	-3,5
2000	-7,5	2011	-1,4
2001	-11,6	2012	-1,9
2002	-10,8	2013	-1,1
2003	-8,4	2014	-1,1
2004	-5,2	2015	-1,1
2005	-1	2016	-1,3
2006	-0,7	2017	-1,6
2007	-1,6	2018	-1,9
2008	-1,8	2019	-2,9

Kaynak: <https://evds2.tcmb.gov.tr>, <https://data.worldbank.org> ve <https://muhasabat.hmb.gov.tr> adreslerinden elde edilen verilerle yazar tarafından düzenlenmiştir. (Erişim tarihi: 27.11.2020)

Tablo 1'deki verilere göre, Türkiye'de bütçe açıklarının GSYH'ye oranları genel itibariyle Maastricht Kriterleri olan % 3 seviyesinin altında gerçekleşmektedir. Özellikle 2005 ve 2019 arasına dikkat edildiğinde küresel ekonomik krizinin etkilediği 2009 ve 2010 yılı hariç tutulmak üzere, bütçe açığının GSYH'ye oranı istikrarlı olarak % 3 seviyesinin altında gerçekleştiği gözlemlenmektedir.

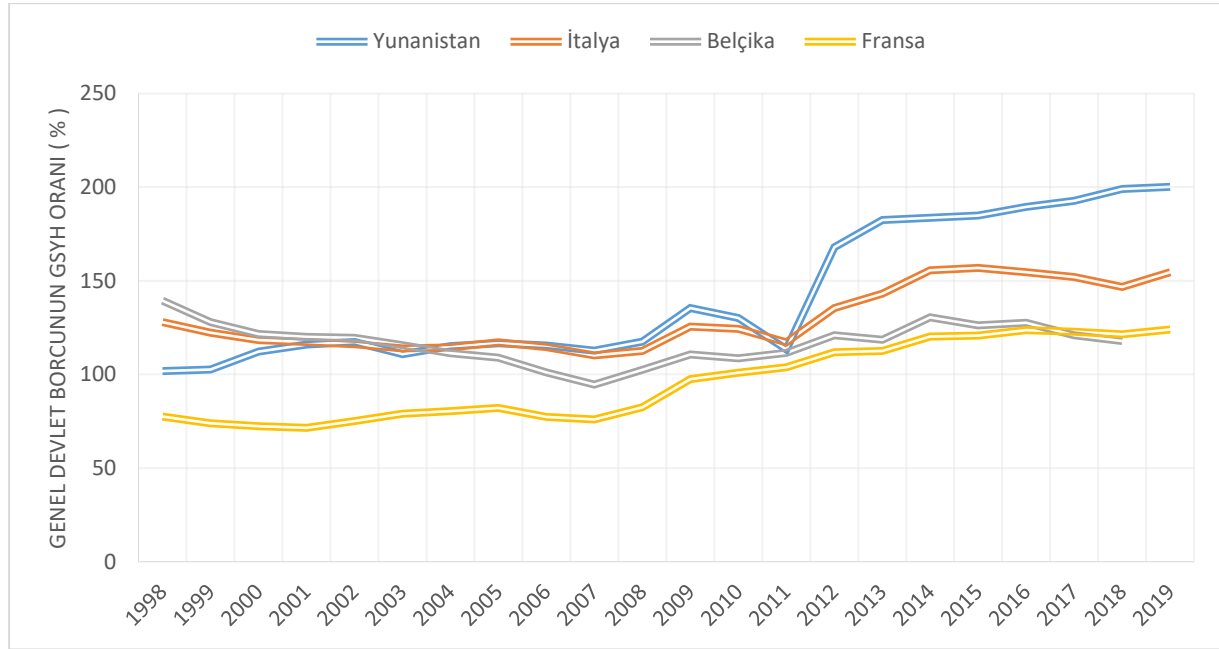
Tablo 2: Türkiye'nin Dış Borçlarının GSYH'ye Oranı

Yıllar	Dış Borç/GSYH (%)	Yıllar	Dış Borç/GSYH (%)
1998	35	2009	41,6
1999	40,3	2010	37,7
2000	43,4	2011	36,6
2001	56,7	2012	39,1
2002	54,4	2013	41,5
2003	46,2	2014	43,6
2004	39,8	2015	46,4
2005	34,1	2016	47,2
2006	37,6	2017	53,2
2007	37	2018	57,4
2008	36,7	2019	57,6

Kaynak: <https://evds2.tcmb.gov.tr>, <https://data.worldbank.org> ve <https://muhasabat.hmb.gov.tr> adreslerinden elde edilen verilerle yazar tarafından düzenlenmiştir. (Erişim tarihi: 27.11.2020)

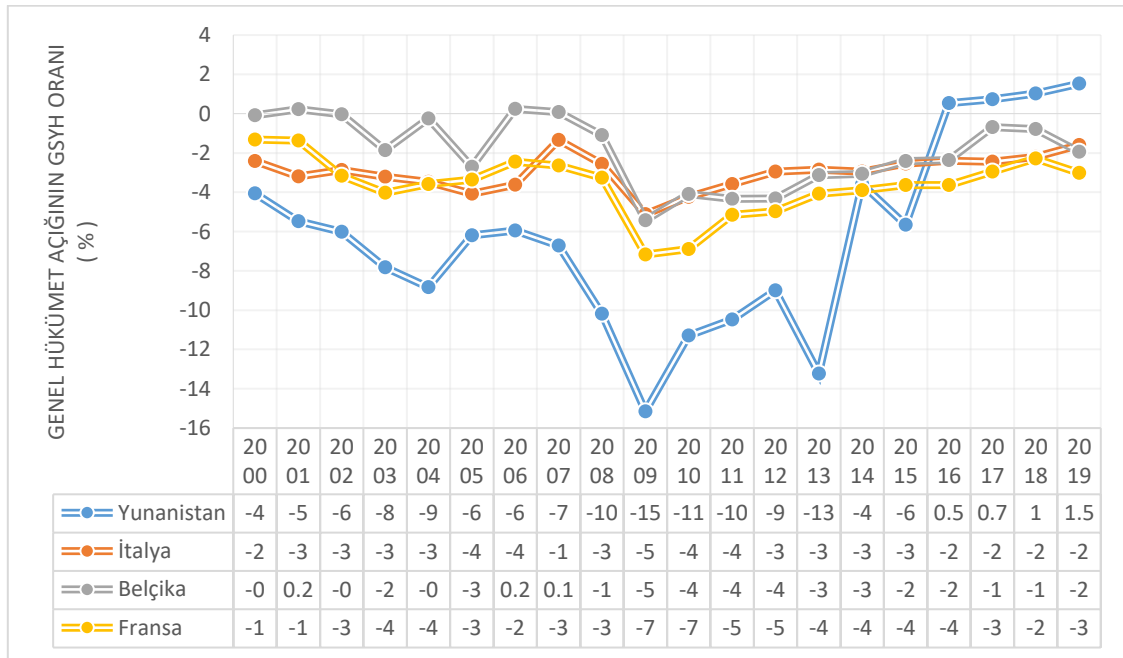
Tablo 2, Türkiye’de 1998-2019 yılları arasında dış borçların GSYH’ye oranını ifade etmektedir. Maastricht Kriterleri’ne göre bu oran % 60’ı geçmemelidir. Tablodaki veriler dikkate alınırsa Türkiye’nin bu koşulu da sağlayabildiği söylenebilmektedir.

Şekil 4: 1998-2019 Yılları Arasında Genel Devlet Borçlarının GSYH İçindeki Payı

Kaynak: <https://data.oecd.org> (Erişim tarihi: 29.11.2020)

Şekil 4’de, AB üyesi ülkelerden Yunanistan, İtalya, Belçika ve Fransa’ya ait olan devlet borçlarının GSYH’ye oranı gösterilmekte olup, söz konusu ülkelerin Maastricht Kriterleri’nin bir gereği olan % 60 koşulunu sağlamadıkları gözlemlenmektedir. Bu dört ülke arasında devlet borçlarının GSYH içindeki payı bakımından durumu en iyi olan ülke Fransa iken, durumu en kötü olan ülke Yunanistan’dır. Buna rağmen Fransa’nın da söz konusu Maastricht Kriterleri’nin uzağında olduğunu belirtmek gerekir.

Şekil 5: 1998-2019 Yılları Arasında Genel Hükümet Açığının GSYH İçindeki Payı

Kaynak: <https://data.oecd.org> (Erişim tarihi: 29.11.2020)

Şekil 5’de AB üyesi ülkelerden Fransa, Belçika, İtalya ve Yunanistan’a ait genel hükümet açıklarının GSYH’ye oranı gösterilmektedir. Maastricht Kriterleri doğrultusunda bu oranın en fazla % 3 olması gerekmektedir. Şekil 5’e göre 2000-2015 arasında, genel hükümet açıklarının GSYH’ye oranının % 3’ün üzerinde gerçekleşmesi neticesinde Yunanistan için, Maastricht Kriteri’ni genel olarak sağlayamadığı gözlemlenmektedir. Şekil 5’den yapılabilecek çıkarımlardan biri de İtalya, Belçika ve Fransa’nın Maastricht Kriteri konusunda dalgalı bir seyir izledikleri, belirli dönemlerde Maastricht Kriterleri’ni sağlayabilirken belirli dönemlerde de bu kriterleri sağlayamadıklarıdır.

Maastricht Kriterleri’nden ikisini oluşturan devlet borçlarının GSYH’ye oranının % 60’ı geçmemesi ile bütçe açığının GSYH’ye oranının % 3’ü aşmaması koşulları değerlendirildiğinde Türkiye’nin bazı AB üyesi ülkelere göre daha başarılı olmasına rağmen, gerek Türkiye’nin Avrupa’da toprağının olup olmaması, gerek inanç farklılığı gerekse de makroekonomik birtakım koşullar öne sürülerek 1959 itibariyle başlayan üyelik pazarlıklarının hâlen daha nihayete erememiş olmasında, sosyal inşacı yaklaşımın etkilerinin olduğu söylenebilmektedir.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı’nın ağır yıkımlara sebebiyet verdiği Kıta Avrupası’nda, ekonomik açıdan ABD’nin güdümüne girilebilme tehlikesinin fark edilmesinin yanı sıra kömür ve çelik gibi hammadde kaynaklarının Kıta’da yeni savaşa yol açmaması gibi sebeplerle, savaşı sonlandırıp barışı temin edecek ve ekonomik açıdan ülkelerin tek başlarına elde edemeyeceği kazanımların entegrasyon ile kazanılabileceği fikirlerinin bir sonucu olarak, bugünkü ismiyle Avrupa Birliği (AB) ortaya çıkmıştır. AB, günümüz itibariyle en ileri bölgesel entegrasyon örneği olarak gösterilebilir. Kurulduğu andan itibaren uyguladığı politikalarla genişleme eğiliminde olan AB’nin, söz konusu genişleme hareketlerini açıklayabilmek amacıyla pek çok teori ortaya atılmıştır.

Bu kapsamda çalışmada, farklı entegrasyon teorilerinin AB genişlemesini açıklayabilme süreçlerine yer verilmiştir. Çalışma kapsamında ele alınan federalizm, işlevselcilik, yeni-işlevselcilik, hükümetlerarasıcılık ve sosyal inşacılık teorileri için literatürdeki bulgularla uyumlu olarak tek başlarına AB’nin genişleme dalgalarını açıklayabilme kabiliyetine haiz olmamakla birlikte, tamamlayıcı özellik göstermekte oldukları söylenebilir.

Türkiye ve AB ilişkileri, uzun süredir devam eden zaman zaman kopma noktasına gelmiş zaman zaman da tam üyeliğe çok yaklaşmış dalgalı bir süreç olarak ifade edilebilir. Günümüz itibariyle AB üyeliğinin gerek devlet kademesi gerekse de halk arasında yarattığı heyecanın, tam üyelik müzakerelerinin başladığı 2005 yılına kıyasla oldukça azaldığı gözlemlenmektedir. Kıbrıs meselesi, güven ortamının tam olarak sağlanamaması, demokrasi, insan hakları ve azınlık haklarına yönelik eleştirilerin bulunması, ortak normların mevcut üye ülkelere kıyasla daha az olması gibi temel sebepler üyeliğin önündeki önemli engeller olarak görünmektedir. Türkiye’nin karşı karşıya kaldığı yetersiz tasarruf sorunu, kronik dış ticaret açığı ve yüksek enflasyon oranları da üyeliğin önündeki önemli ekonomik engeller arasında sayılabilir. Ekonomideki olumsuz göstergelerin yanı sıra Türkiye’nin Maastricht Kriterleri’ni sağlamada mevcut AB üyesi Yunanistan, Belçika, İtalya ve Fransa gibi ülkelere kıyasla daha başarılı performans gösterdiğini de belirtmek gerekir.

Türkiye AB için, AB’de Türkiye için çok önemli ortaklardır. Ekonomik göstergeler incelendiğinde bu söylemin kuvvetlendiği görülecektir. Türkiye, AB’ye üye olmadan Gümrük Birliği kurulan ilk ülkedir. Kurulan Gümrük Birliği sonrasında aradaki ticaret hacmi oldukça gelişmiş, bugün itibariyle Türkiye’nin ihracatının ve ithalatının yaklaşık olarak yarısının AB üyesi ülkelerle yapıldığı bir noktaya gelmiştir. Türkiye’nin ihracatında daha çok katma değeri yüksek ürünlere yönelmesinin hem kronik dış ticaret açığı yarasına merhem olabileceği hem de AB ülkeleriyle olan ticaretinde dengenin Türkiye lehine değişmesinde oldukça önemli olacağı düşünülmektedir. Katma değeri yüksek ürün üretmenin yolunun ise araştırma ve geliştirme faaliyetlerinden, dolayısıyla bilime yapılabilecek katkılardan geçtiği düşünülmektedir. Türkiye sahip olduğu stratejik konumu daha etkin kullanabilmesi halinde, Kıta Avrupası’na yönelik ekonomik ilişkilerde daha kazançlı bir duruma gelebilecek potansiyele sahip bir ülkedir. Doğu’dan alınacak yarı mamulün işlenerek sanayi alandaki ticareti

kısıtlayıcı engellerin kaldırıldığı Gümrük Birliği koşulunun, lehte gelişim göstermesinin sağlanabileceği düşünölmektedir. Elbette bu gibi hamlelerin teknolojik ve bilimsel atılımlarla desteklenmesi neticesinde, ekonomik açıdan ciddi kazanımlar sağlanabilecektir. Türkiye AB için, doğuya açılmasında bir ön koşul ve Balkanlar'daki istikrar konularında çok önemli bir ortak iken, AB'de Türkiye için ekonomik kazanımlar elde etmek açısından oldukça önemli bir ortaktır.

Kaynakça

- Açıkmeşe, S. A. (2004). Uluslararası İlişkiler Teorileri Işığında Avrupa Bütünleşmesi. *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergi, Cilt:1, Sayı:1*, 1-32.
- Ağır, H., & Metin, M. (2016). Türkiye-Avrupa Birliği Dış Ticaret Göstergeleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 1*, 11-26.
- Akçay, E. Y., Argun, Ç., & Akman, E. (2011). AB'nin Tarihsel Gelişimi ve Ortak Dış ve Güvenlik Politikası. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, C. 3, S. 4*, 117-131.
- Akdemir, E. (2017). Anadolu üniversitesi iktisat fakültesi uluslararası ilişkiler bölümü öğrencilerinin Avrupa Birliği algısı. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1*, 9-38.
- Alakel, M. (2015). Avrupa Birliği Bütünleşmesi Sürecinde: Hukuk, Devlet ve Egemenlik Tartışmaları. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl:5, Sayı:10*, 59-99.
- Alkan, M. N. (2013, Ekim 4). Türkiye'deki Üniversite Öğrencilerinin Avrupa Birliği Algısı. *Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. , s. 1-30*
- Aslan, R. (2000). Türkiye-Avrupa Birliği: Sancılı Gelişen İlişki. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 55-3*, 9-28.
- Aytuğ, H. K. (2008). Bütünleşme Kuramlarının Avrupa Birliği Genişlemesine Bakışı. *Yönetim ve Ekonomi, Cilt:15, Sayı:1*, 149-161.
- Barchard, D. (2005). *Güçlü Bir Ortaklığa Doğru: Türkiye ve Avrupa Birliği*. (M. C. Yalçın, & O. Bilgin , Çev.)
- Böttger, K., & Maggi, E. M. (2009, Kasım). Avrupa Birliği Ülkelerinden Türkiye'nin Üyeliğine Bakış. (S. Akşit, Ö. Şenyuva, & Ç. Üstün, Dü) *Avrupa Çalışmaları Merkezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayını*, s. 25-36.
- Checkel, J. T. (1998). The Constructivist Turn in International Relations Theory. *World Politics, Vol. 50, No. 2*, 324-348.
- Çimen, A. (2012). Avrupa Birliği (AB) Bölgesel Kalkınma Politikalarının Avrupalılaşması. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:12, 20. Yıl, Özel Sayı, 12*, 47-79.
- Demiral, N. (2015). Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde 2002-2012 Dönemi ve Müzakerelerin Geleceğe Etkisi. *Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*.
- Denk, E. (2016, Aralık). Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri. *Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları No: 6263, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi No: 1601*.
- Ercan, B., & Ercan, A. (2015). Avrupa Bütünleşme Sürecinde Avrupa Birliği Sosyal Politikası ve Avrupa Vatandaşlığı İlişkisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:8, Sayı:41*, 407-420.
- Eren, T. M. (2014). Avrupa Birliği'nin Genişleme Politikası ve Yumuşak Gücünün Geleceği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:16, Sayı: 1*, 359-374.
- Erhan, Ç. (1996). Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 51, Sayı 1*, 275-287.
- Erhan, Ç., & Akdemir, E. (2016). Türkiye-Avrupa Birliği Müzakere Sürecinde İlk On Yılım Muhasebesi. *Bilgi, Sayı: 78*, 7-35.
- Eрмаğan, İ. (2012). Avrupa Birliği Bağlamında Türkiye-Almanya İlişkileri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 20*, 73-91.
- Gencer, E. A. (2011). Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Temel Bakışlar: Dün, Bugün ve Yarın. *Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 25*, 1-16.
- Hatipler, M. (2012). Türkiye-AB Gümrük Birliği Antlaşması ve Antlaşmanın Türkiye Ekonomisine Etkileri. *Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 29*, 1-14.

- Hooghe, L., & Marks, G. (2019). Grand theories of European integration in the twenty-first century. *Journal of European Public Policy*, 26(8), 1113-1133.
- İnaç, H. (2016). Türkiye-AB İlişkileri: Entegrasyonu Zora Sokan Saikler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 25, 229-246.
- Jovanovic, M. N. (2004). Eastern Enlargement of the EU: a Topsy-Turvy Endgame or Permanent Disillusionment. *Journal of Economic Integration*, Vol. 19, Issue 4, December, 830-868.
- Karlık, R. (2014). Avrupa Birliği Türkiye İlişkileri Çıkmaz Sokakta mı? *Akademik Perspektif*, 7-12.
- Kavalalı, M. (2005, Ekim). Avrupa Birliği'nin Genişleme Süreci: AB'nin Merkezi Doğu Avrupa ve Batı Balkan Ülkeleri İle İlişkileri. *Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı (AB ile İlişkiler Genel Müdürlüğü)*.
- Kuhn, T. (2019). Grand theories of European integration revisited: does identity politics shape the course of European integration? *Journal of European Public Policy*, 26(8), 1213-1230.
- Laursen, F. (2005). The Eastern Enlargements of the EU: Why and How Far? Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series, Vol. 5, No. 29, August, 1-28.
- Magalhaes, D. (2019, May). European Integration Theory And The Future Of The European Union After Brexit. *A Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of Cornell University In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of the Science of Law*, s. 1-279.
- Mercan, S. S. (2011). SİYASAL Bütünleşme Kuramları Işığında AB Genişlemesi. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 10, No: 1, 67-83.
- Monceau, N. (2009, Kasım). Avrupa Birliği Ülkelerinden Türkiye'nin Üyeliğine Bakış. (S. Akşit, Ö. Şenyuva, & Ç. Üstün, Dü) *Avrupa Çalışmaları Merkezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayını*, s. 11-24.
- Mor, H. (2010). Avrupa (Birliği) Bütünleşme Süreci Ve Sorunları. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XIV, Y. Sa. 1*, 499-541.
- Moravcsik, A., & Vachudova, M. A. (2002). Bargaining Among Unequals: Enlargement and the Future of European Integratio. *European Union Studies Association, Vol. 15, No. 4*, 1-3.
- OECD Data. (tarih yok). Kasım 29, 2020 tarihinde <https://data.oecd.org/https://data.oecd.org/gga/general-government-debt.htm> adresinden alındı
- OECD Data. (tarih yok). Kasım 29, 2020 tarihinde <https://data.oecd.org/https://data.oecd.org/gga/general-government-deficit.htm#indicator-chart> adresinden alındı
- Özer, M. A. (2009). Avrupa Birliğine Tam Üyeliğin Eşiğinde Türkiye. *Yönetim ve Ekonomi*, Cilt: 16, Sayı: 1, 89-105.
- Özgöker, C. U., & Batı, G. F. (2017). Avrupa Birliği'nin Balkanlar Genişlemesi ve Balkan Ülkelerinde "Barış ve Refaha" Katkıları. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 28-36.
- Reid, T. R. (2007). Avrupa Birleşik Devletleri: Yeni Süper Güç ve Amerikan Üstünlüğü'nün Sonu. (N. Küçük, Çev.) Salyangoz Yayınları.
- Rosamond, B. (2000). *Theories Of European Integration*. St. Martin's Press.
- Saygın, D., & Ultan, M. Ö. (2016). Ekonomi ve Siyaset Bağlamında İngiltere-Avrupa Birliği İlişkileri: Tarihsel Bir Analiz. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Yıl 12, Sayı 23, 71-102.
- Schimmelfennig, F. (2001). The Community Trap: Liberal Norms, Rhetorical Action, and the Eastern Enlargement of the European Union. *International Organization*, Volume 55, Issue 1, Winter, 47-80.
- Schmitter, P. C. (2004). Neo-Neofunctionalism. A. Wiener, & T. Diez (der.), *European Integration Theory içinde. Oxford University Press*, 45-74.
- Seyidoğlu, H. (2003). *Uluslararası İktisat*. İstanbul: Güzem yayınları.
- Tatoğlu, E. (2006). Avrupa Birliği'nin Tarihsel Gelişimi (1951-1995). *Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*.

- T.C. *Hazine ve Maliye Bakanlığı*. Kasım 27, 2020 tarihinde <https://muhasabat.hmb.gov.tr/>: <https://muhasabat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri> adresinden alındı
- T.C. *Ticaret Bakanlığı*. Ekim 26, 2020 tarihinde <https://ticaret.gov.tr/>: <https://ticaret.gov.tr/istatistikler/dis-ticaret-istatistikleri> adresinden alındı
- T.C. *Ticaret Bakanlığı*. Ekim 26, 2020 tarihinde Avrupa Birliği ile Dış Ticaret.pdf: <http://risk.gtb.gov.tr/data/572b3a8a1a79f50cd8a22b1a/11-Avrupa%20Birli%C4%9Fi%20ile%20Dis%20Ticaret.pdf> adresinden alındı
- TCMB. Kasım 27, 2020 tarihinde <https://evds2.tcmb.gov.tr/>: <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket> adresinden alındı
- The World Bank*. Kasım 27, 2020 tarihinde <https://data.worldbank.org/>: <https://data.worldbank.org/country/turkey?locale=tr> adresinden alındı
- Uysal, C. (2001). Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Süreci ve Son Gelişmeler. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (1), 140-153.
- Uzören, E. (2012). Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri Ve Entegrasyon Teorileri: Gramscı'ci Tarihsel Materlalizmin Literatüre Katkıları. *Ankara Avrupa Çalışma Dergisi*, Cilt: 11, No: 2, 141-166.
- Yapıcı, M. İ. (2007). Uluslararası İlişkiler Disiplininde Entegrasyon Teorilerinin Yeri ve Etkinliği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:9, Sayı:3, 130-157.
- Yiğit, D. (2006). Avrupa Birliği Genişleme Sürecinde Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri. *Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*.
- Wiener, A., & Diez, T. (2009). *European Integration Theory*. Oxford University Press.
- Woyke, W. (1995). *Europäische Organisationen: eine Einführung*. München; Wien: De Gruyter.
- <https://tr.sputniknews.com>. (2016, Eylül 16). Temmuz 24, 2020 tarihinde TAVAK araştırma raporu: Türk halkının AB'ye üyeliğine inancı düşüştü: <https://tr.sputniknews.com/analiz/201609161024852795-tavak-arastirma-turkiye-ab-uyelik/> adresinden alındı
- <https://www.ab.gov.tr>. (2013, Temmuz 1). Temmuz 16, 2020 tarihinde T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı: https://www.ab.gov.tr/_105.html adresinden alındı
- <https://www.avrupa.info.tr>. (2016). Temmuz 26, 2020 tarihinde Avrupa Birliği Yasal Çerçeve: <https://www.avrupa.info.tr/tr/avrupa-birligi-yasal-cerceve-109> adresinden alındı
- <https://www.ombudsman.gov.tr>. (1993). Temmuz 10, 2020 tarihinde Kopenhag Kriterleri: <https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/752d1--Kopenhag-Kriterleri.pdf> adresinden alındı